

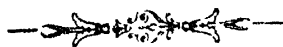
तत्सत्परमात्मने नमः

वैद्यधर्मदर्श.

लेखक.

यति मुकुन्दाश्रमजी.

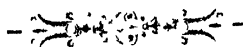
अंलात.

प्रकाशक.

भगिन्दास मोतीराम भास्तर.

ड. आरी कुं—अंलात.

संवत्. १९७५.

सन्. १९१९.

११. १०००.

आवृत्ति १ वी.

‘सत्यचिन्मय’ प्रोन्टींग प्रेसम शा. साकल्यचंद हरिवाले
छापुं, ड. पायड्या नवाहरवाज-अमदावाद.

मूल्यामूल्य.

બહાર ખબર.

સર્વ સનાતન ધર્મ પ્રેમીઓને સૂચના આપવામાં આવે છે કે આફ્રિકામાં વસતા સનાતનીઓના પ્રયાસથી એક શ્રીમુકુન્દ માળા નામે ધર્મને લગતું સસ્તું સાહિત્ય ફેલાવવાની યોજના ઘડી છે તેના પ્રથમ મણકે; સનાતન ધર્મની અવનતિ એ નામે બહાર પડ્યો છે તેની કિંમત. ૦-૦-૯ છે મંગાવનારે સવા આનાની ટીકાટી ખીડવી. તેમજ એ ફાંડમાં જેને સહાય કરવા વિચાર હોય તેણે નીચેના શિરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

સ્વામી પ્રણવાશ્રમ.

૬. ચંદનલક્ષ્મી ખડાઈશાળા

ખડાઈશાળા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૩૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ બૈદ્યધર્મીદર્શન

વિષય સ્ત્રી ૪ : ૪૩૪૦૫૨

तत्सत्परमात्मने नमः

वैधव्यधर्मादर्श.

लेखक.

यति मुकुन्दाश्रमजी.

अंलात.

प्रकाशक.

भणिलाल मोतीराम भास्तर.

ड. भारी कुं—अंलात.

संवत्. १८७५.

सने. १८१८.

प्रत. १०००.

श्री 'सत्यविनय' प्रोन्टींग प्रेसमां आ. सांकलयंद हरिबाबे
छात्रुं. ड. पांचकूवा नवाहरवान्-अमदावाद.

भूदयाभूदय.

ભારતવર્ષનો એક સમય એવો હતો કે ધર્મના સ્વરૂપની સમજણ આપવાની અગત્ય જ નહોતી સર્વ લોકોના હૃદયમાં ધર્મ જન્મગ્રસ્ત હતી પૂર્વકાળથી જ ચાલતી આવતી વિશુદ્ધ પરંપરામાં કેટલાક કંઈ પણ સંશય ઉદ્ભવતો નહોતો એટલે સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા સુસ્થભ હતી. પણ સર્વ કાળ સદા એક સરખો ચાલતો નથી. ઉદય હોય તેના અસ્તનો પ્રસંગ આવે જ છે. તેમ ભારતવર્ષમાં અનેક ધર્મ વિપ્લવ થયા સનાતની પરંપરા તૂટી લોકો કર્મ વિમુખ અને સંસ્કાર રહિત થયા. તેવામાં મુસલમાની રાજ્યનો અમલ થતાં સનાતન ધર્મને વિશેષ આઘાત થયો. શ્રદ્ધાના હયમચી રહેલાં મૂળ વધારે ખેંચાયા જેની અસર ધર્મતરફર થતાં શુષ્કતાની અસર દેખાવા લાગી. આ પ્રસંગ ચાલતો હતો તેજ સમયમાં યુરોપ ખંડમાંથી અર્થ દષ્ટિનો ચમકતો સુધારો નવી રોશની પ્રસારતો આવ્યો. એ ભભકામાં ભારત સંતાનો ભસ્મભાં, અર્થથી સુખી થવાય એ વિચાર રૂઢ થયો. એવામાં નામદાર સરકારને નોકરોની જરૂર પડી જેથી નોકરો તૈયાર થાય એવા પ્રકારનું એક કેળવણી યંત્ર બનાવ્યું તેમાંથી શુદ્ધિવાદ પોષાયો અને શુદ્ધિ પ્રાધાન્ય થતા તર્ક વિસ્તાર પામવા લાગ્યા જે ધર્મનું સ્વરૂપ તર્કથી નક્કી થઈ શકે જ નહિ તેમાં પણ તર્ક ચલાવી દોઢ ચતુરો પેતાનું ડહાપણ મલાવી ધર્મખિંદુથી વ્યુત થઈ અર્થ ખિંદુમાં આરૂઢ થયા. ક્ષીમે ક્ષીમે એ લક્ષ એટલું પ્રબળ થયું કે સુધારાના જોસમાં ખેંચાતાં યુરોપના કોટ પાટલુન અને ટોપી હિંદના ઋષિઓને પહેરાવવાની ધૂનમાં અહીંનું બધું ખરાબ સમજી

તપ્તું જ આત્મ ભેદનું કરવામાં આગળ પડી ધર્મની તાલેમ રહીતે
 નીચેના લોકી પુનર્જન્મ પામના જાંટણા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે
 જાંટણી અને કેટલાકે અવિચારીઓ તેમાં ચડ્યા અને એક માર્ગ
 શરૂ થયો. અસ્ત વ્યસ્ત રીતે એ ચાલતો હતો તેમનાં તેને ચોક્કસ
 આપનાર અર્થ સમાજ આગળ આવ્યો. લેણે તેને રોકે આગળ
 અને મનોમજાસાર અવળા અર્થ કરી પુનર્જન્મ આપનાર
 ચલાવ્યું. આ પ્રમાણે પાતિવ્રત્યને બદલે કરનાર વિધવા વિવાહનો
 ધ્વનિ સર્વત્ર ફેલાયો. તેમાં અનેક મનુષ્યો સામેલ થયાં. ધર્મ
 ભાવના સ્થિતિ થઈ તેને પુનઃ જાગ્રત કરવા જરૂર પડી જાંટણા
 વૈશ્વવ્ય ધર્મ સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો રે.

આજકાલ સુધારાના યોગે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય (સ્વચ્છતા)
 અને હક્કની ખમાલથી કેટલી એક વિધવાઓ, ભારતની આર્થ મહિ-
 લાને ન છાજે એવાં પમલાં ભરી નિર્વજ રીતે છાપાઓમાં અનેક
 પ્રકારની ચર્ચાઓ અને જાહેર ખબરો પ્રસિદ્ધ કરે છે તેમજ વિધ-
 વના લાલચુ અને સતી ધર્મના મહિમાને નહિ સમજનારા ભારત
 સંતાનો પણ તેને મદદ કરવા તેવાંજ આચરણ કરવા લાગ્યા છે અને
 હિન્દુ ધર્મની બાબતમાં કેવળ અજ્ઞાન એવા અન્ય બાહ્યો પણ
 તેમના વકીલ બની વિધવાને દુઃખે જાણે દુઃખી થઈ ગઈ જતા
 હોય તેમ વગર સમજ્યે નકામા ખૂસો મારે છે તેમજ કેટલાકે
 પશ્ચિમ હવાના દૈર્ઘ્ય, વિષય વાસનાના દાસ બની જાણે તેથી જ
 હિંદનો ઉદ્ધાર થવાનો હોય, અને તેમાંથી કોઈ દિવ્ય પ્રજા પાકવાની
 હોય, એવો જાણે પોતાને અનુભવ હોય તેમ હિન્દુ ધર્મના તત્ત્વનો
 અભ્યાસ કર્યા વિના નકામા પોલા ઢાલમાં રોકો મારી એસુરો નાદ
 કાઢી રહ્યા છે. પણ તે બધું સનાતન ધર્મને બાધ કરતું છે અને

એ વાત નિર્વિવાદ છે કે હિંદની ચક્રી ધર્મ વિના કદિ થવાની નથી. માટે ધર્મનો ક્ષય થાય એવું કોઇ પગલું ભરવાની જરૂર નથી.

અન્ય દેશમાં લગ્ન એ કંટાળ છે. ત્યારે ભારતમાં લગ્ન ધર્મ છે તેથી બીજા દેશની પ્રથા હિંદને માટે નથી. શાસ્ત્રમાં લગ્ન ન થઇ શકે તેવાં પ્રમાણ છે. પુનર્લગ્ન સિદ્ધ કરી આપનારને ધનામ આપવાની જાહેર ખચરો પ્રસિદ્ધ થઈ છે છતાં તે ધનામ અત્યાર સુધી કોઇએ લીધું નથી એ બાબુપર રાખી આ પુસ્તકમાં માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સરલતાથી લખવામાં આવ્યું છે. અને શ્રદ્ધા પૂર્વક જો વિધવાઓ આનો સદુપયોગ કરી પોતાના ધર્મ પરાયણ રહી. અનુબ્ય જીવનનું જે ખર્ચ સાર્થક છે તેને સિદ્ધ કરવા બનતો ચત્ત કરશે તો લેખકની મહેનત સફળ થઇ ગયું હશે.

મૂલ થવી એ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ છે. તો તેને સુધારી વાંચશો. અને અન્યને પણ કર્તવ્ય પરાયણ કરતા ગુણ શુદ્ધ કરી દોષનો પરિત્યાગ કરશો. અસ્તુ. ઊં.

આ પુસ્તક છાપવાના પૈસામાં, સૌં. ચિં. બાઈ પ્રસન્ને તેના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર ભાઈ અમૃતલાલની શાન્તિ માટે રૂ. ૧૫) આપ્યા અને ત્રિવેદી મણિલાલે રૂ. ૩૫) આપ્યા છે તે તેમના પુત્ર ભાઈચન્દ્રકાન્તની સદ્ગતિ નિમિત્તે છે. સાચી કમાઇનું જ દ્રવ્ય વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવા ઉત્તરાંત સાર્વજનિક લાભ માટે વપરાય છે બાકી તો તુલસીદાસજી કહે છે કે “ ઉમે ત્યાં બોલે નહિ, બોલે ત્યાં જલ જાય, તુલસી એસે સુમકો માલ મસકરા ખાય ” એવું થાય છે.

લીં
યતિ.

तत्सन्परमात्मने नमः

वैधव्यधर्मादर्श.

भंगलम्.

यो विश्वात्मा विविजविषयान्प्राश्य भोगास्थविष्ठा—
न्यश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन मूक्षमान
सर्वानेतान्पुनर्गपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा
हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौनस्तुरीयः

भावार्थ—पञ्चकृतपञ्चमहाभूतना कार्यरूप स्थूलजगत् अथवा
विराट् शरीर, तेमां, जगद्व्यवस्थाभां अहंता भगतारूप अभि-
मानवान् जे विश्वात्मा छे ते; विधि निषेधथी उत्पन्न यनारा धर्म
अने अधर्म तेथी उत्पन्न यनारा विषयरूप स्थूल भोगोने भोगवे
छे (आ जगद्व्यवस्थानुं आरोपित स्वरूप छे.) त्थार पछी जगत्तना
हेतुभूत कर्मेना क्षय यतां स्वप्नहेतुरूप कर्मे उद्भवतां, बुद्धिभां
रहेला सूक्ष्म संस्कारोथी प्रकट यता भोगो पोतानाज प्रकाश वडे,

અપંગીકૃતપંચભૂતોના કાર્યરૂપ હિરણ્યગર્ભરૂપ શરીરાભિમાની તેજસ આત્મા ભોગવે છે. (આ સ્વપ્નાવસ્થાનું અધ્યારોપ સ્વરૂપ છે.) ત્યારબાદ સ્થૂત અને સૂક્ષ્મ સર્વ અશૈષ ભોગોને અનુક્રમ અગર આક્રમથી કારણુઆત્માવિષે (અગ્નિમાં) સ્થાપીને અવ્યક્ત પ્રધાન અગર કારણુભિમાની પ્રાણ, સર્વ પ્રકારના વિષયોનો અભાવ છતાં કેવળ અગ્નિનાવૃત્તઆત્મસુખનો અનુભવ કરે છે (આસુષુપ્તિ અવસ્થાનું આરોપિતરૂપ છે) અધ્યારોપાપવાદ ન્યાયથી આત્મા નિર્વિ- કાર છે તેની જાણ, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ ત્રણે અવસ્થાઓ કલ્પિત છે તે સમજવી ત્રણની અપેક્ષાએ તુરંયાવસ્થા (વસ્તુતઃ તેથી પણ રહિત)માં સર્વ વિશેષને ત્યજીને તેમજ ગુણગુણથી રહિત થઈને જે આનંદધન બ્રહ્મ છે. તે શ્રોતા અને વક્તા સર્વનું રક્ષણ કરે ધતિશમ્.

ઉપક્રમ,

વેદાન્તનો અટલ અને અખાધિત એ સિદ્ધાન્ત છે કે. સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ અર્થ હે સૌમ્ય ! પ્રથમ સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા એકજ હતા. વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સમજવવામાં [(૧) આરંભવાદ, પરિણામવાદ (૩) વિવર્તવાદ (૪) અજ્ઞાતવાદ,] ચાર પ્રકાર અધિ- કારીઓના ભેદથી પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં શ્રીમજ્જિમ્મદ્દુર શ્રી આઘશંકરાચાર્યે વિવર્તવાદથીજ સર્વ પ્રકાર સમજાવ્યો છે આ મતમાં પણ તેનોજ આધાર લઈ સર્વ લખવામાં આવ્યું છે. વિવર્ત શબ્દનો અર્થ એજ છે કે “પોતાનું” મૂળરૂપ બદલ્યા વિના બીજાંરૂપ દેખાવું ” એટલે દુઃકામાં પરમાત્માજ માયારૂપે દેખાય છે. આટલીજ હડીકત મનુષ્યના વિચારમાં આતી જાય તો પછી માયા ક્યાંથી આવી એ પ્રશ્નને અવદાશજ રહેતો નથી. માયાનું સ્વરૂપ સમજવા

પણી માયામાં સર્વ સંમવાત્ માયામાં સર્વ સંભવતું હોવાથી આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે. એ વિચારવાનું રહેતું જ નથી. અર્થાત્ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ માયા મય છે. માયા અનાદિ છે. એટલે આ જન્મત્ અનાદિ છે. જેમ બીજાંથી ઝાડ પુનઃ બીજ વળી વૃક્ષ એ ચક્ર જેમ ફર્યા કરે છે તેમ આ સંસારચક્ર પણ અનાદિકાળથી ફર્યા કરે છે તેનું સ્વરૂપ શ્રીમન્નગદ્ ગુરુએ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

કર્મણિ દેહયોગાર્થે દેહયોગે પ્રિયાપ્રિયે ।

ધ્રુવે સ્યાતાં તતો રાગો દ્વેષથૈવ તતઃ ક્રિયાઃ ॥

ધર્માધર્મો તતોઽજ્ઞસ્ય દેહયોગસ્તથાપુનઃ ।

एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भ्रમम् ॥

“ ઉપદેશ સહસ્રી ”

ભાવાર્થ—જાતિ, આયુ અને ભોગ એ કર્મનાં ૧૧ છે. તે દેહ સંબન્ધ વિના બની શકતાં નથી માટે કર્મથી દેહ જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. દેહયોગમાં સંસાર રહેલો જ છે. દેહ સંબન્ધ થતાં પ્રિય અનુકુળ—સુખ અને અપ્રિય—પ્રતિકૂળ—દુઃખ થાય છે તેથી અર્થાત્ સુખથી રાગ અને દુઃખથી દેષ રૂપ વાસના બંધાય છે. શુભાશુભ વાસનાથી ધર્મ અને અધર્મ થાય છે તેથી અજાની જીવાત્મા આત્માનયુક્તા થઈ શુભાશુભ ક્રિયા કરે છે અર્થાત્ દેહરૂપે થાય છે. પુનઃ ઉપર પ્રમાણે જન્મ મર્ણ પર્વત જાય છે આ પ્રકારે સંસાર ચક્ર અનાદિકાળનું ફરે છે. અને તે અનંત સ્વરૂપ છે. એક બીજમાં જેમ અનંત વૃક્ષ છે. પુનઃ તેમાં અનંત ૧૧ છે અને તે ચક્ર ૧૫૦ જ કરે છે છતાં જે વખત બીજને શેફી નાખવામાં આવે છે. ત્યારે

અંકુરનો નાશ થતાં બીજ માત્ર અવશેષ રહે છે પછીથી તે ઉગતું નથી. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પણ વાસના જે અનંત જગત્ અમર જન્મ મૃત્યુના બીજરૂપ છે તે રહે છે ત્યાં સુધી જીવાત્મા સંસાર અગર જન્મમર્ણરૂપસંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન પ્રકટે છે ત્યારે જ્ઞાનામિત્રી વાસના દબાય જતાં સંસારનો અંત આવી જાય છે. એમ માયા અનાદિ અને અનંત છતાં જ્ઞાનથી શાન્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનથી જીવાત્મા મુક્તિ પામી અખંડ સુખમાં બ્રહ્મરૂપ બની સ્થિર રહે છે એમ કુલાલના ચક્રની પેઠે વેગપૂર્વક ફરતા આ સંસાર ચક્રમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પણ છે.

સૃષ્ટિ જ્યારે ચક્ર સ્વરૂપે છે તો ફરતા ચક્રની સામે ઉમા રહીને જ્ઞેતાં જણાશે કે એક તરફથી તેની ગતિ ઉર્ધ્વ છે ત્યારે બીજી તરફ જ્ઞેતાં તે અધોગામી સમજાશે, ચક્રની પેઠે સંસારની પણ અધોર્ધ્વ એ ગતિ છે શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને અવરોહ અને આરોહ ક્રમ કહે છે. જીવાત્મા પુણ્ય પાપના સમ વિષમ યોગે જન્મ ધારણ કરતો મનુષ્યત્વ પર્યંત પહોંચે એ આરોહ ક્રમ છે અને નીચે જાય તે અવરોહ ક્રમ છે. મનુષ્ય યોનિ સિવાય યાવત્ જડ ચૈતન્ય યોનિમાં તો પાંચકોશોના વિકાસ પૂર્ણ હોતો નથી એટલે તે પ્રકૃતિને આધીન રહે છે જેથી તેનો વિકાસ થતો રહે છે. પણ મનુષ્યત્વમાં પાંચકોશની પૂર્ણતા હોવાથી તે સ્વતંત્ર છે જેથી તે સ્વતંત્રતાને લીધે ભ્રમથી આરોહને ત્યજી અવરોહમાં પડી જાય છે. માટે તેને ધર્મના અવત્તંબનની જરૂર છે. તેથીજ ચેતન જગતમાં ધર્મનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. વ્યષ્ટિ સમષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે જીવભાવનો વિકાસ ઉદ્ભિજ યોનિથી પ્રારંભ થઈ ક્રમશઃ સ્વેદજ, અંડજ અને જરાયુજ અન્ત-

અતઃ સાખે યોનિમાં થઈ મનુષ્યયોનિને પામે છે. ઉદ્ભિજ્ઞમાં એક, સ્વેદજ્ઞમાં બે, અંડજ્ઞમાં ત્રણ, જરાયુજ્ઞમાં ચાર અને મનુષ્યમાં પાંચકોશનો વિકાસ થાય છે તે સર્વ ધર્મ શક્તિનો પ્રભાવ છે. માટે જ વેદવ્યાસ ભગવાને ક્રમોન્નતિના લક્ષ્યથી કહેલું છે કે—

उन्नतिं निखिलाजीवा धर्मेणैव क्रमादिह

विदधानाः सावधाना लभन्तेऽन्ते परंपदम् ॥

ભાવાર્થ—ધર્મ દ્વારાજ સમસ્ત જીવ ક્રમોન્નતિ લાભ મેળવી અન્તમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ કરે છે.

જડ રાજ્યના સમસ્ત જીવો પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી તે જીવોમાં ધર્મવિકાસ પ્રકૃતિની સહાયતાથી પ્રાકૃતિકરૂપથી થાય છે કેવલ એતન રાજ્યના જીવ મનુષ્યમાંજ કર્મ કરવાની સ્વતંત્રતા અને વિચાર બુદ્ધિ હોવાથી તેમાં ધર્મનો વિકાસ સ્વતંત્રતાથી પૂર્ણ થઈ શકે છે. અતએવ મનુષ્યજ ધર્મ સાધનનો અધિકારી છે.

ઉક્તવાત ધ્યાનમાં રાખીનેજ મહર્ષિ વ્યાસ વદે છે કે ચાણ્ડા-લત્વેऽપિ માનુષ્યં સર્વથા તાત । શોભનમ્ અર્થે ચાંડાલ છતાં પણ મનુષ્ય યોનિ હોવાથી અન્ય યોનિ કરતાં ઉત્તમ છે. કારણ કે મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત જીવાત્મા શુભકર્મ કરતાં મુક્તિપદને મેળવી શકે છે !

એક માત્ર અન્નમય કોશનો વિકાસ થતાં ઉદ્ભિજ્ઞમાં એટલી શક્તિ દેખાય છે કે શાખામાત્રના રોપણથી, તે શાખા વૃક્ષરૂપમાં પરિણત થાય છે. એ પ્રમાણે ઉદ્ભિજ્ઞયોનિગતશક્તિ ધર્મના ક્રિયાત્મક વિકાસની સૂચક છે. સ્વેદજ્ઞમાં અન્નમય અને પ્રાણમય કોશનો વિકાસ થતાં અનેક પ્રકારની પ્રાણ ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે. યથા,

રોગના જંતુઓથી શરીરમાં વ્યાધિ થવો અમર દેશમાં મહામારી (કોલેરા) શરી નીકળવો તેમજ લોહીના સફેદ જંતુ દ્વારા વ્યાધિનો નાશ થવો એ સર્વ સ્વદેજ યોનિમાં ધર્મ વિકાશના પરિચાચક છે. અંડજમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, કોશના વિકાશ સાથે પ્રેમ, દ્વેષ વિગેરે વૃત્તિઓનો વિકાશ, ધર્મ શક્તિ વિકાશનું ફલ છે. જરા-યુજમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશના વિકાશની સાથે પશુઓમાં ધર્મ વિકાશથી ધણા પ્રકારની બુદ્ધિ વૃત્તિનાં લક્ષણોનો પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. હાથી, ઘોડા અને સિંહ વિગેરે પશુ બુદ્ધિકાર્ય પોતપોતાના અધિકારાનુસાર સારી રીતે કરી બતાવે છે. આ સર્વ ધર્મ વિકાશનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. આક્રમથીજ જીવ અંતમાં મનુષ્ય યોનિને પામે છે.

. જડ જીવાત્મા પૂર્ણ રીતે પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી પ્રકૃતિ (હાલનો જમાનો જેને કુદરત કહે છે) માતા પોતાના બાળક સમાન અંકમાં (ખેળામાં) લઈ લાલન પાલન કરતી મનુષ્ય જન્મ પર્યંત પહોંચાડે છે. તેથી મનુષ્ય સિવાયના સર્વ જીવોનું જોખમ પ્રકૃતિને શિર છે. તેથી તે જીવો પાપ પુન્યના ભોગી થતા નથી પ્રાકૃતિક જીવો અહાર, નિદ્રા, ભય, અને મૈથુનાદિ ક્રિયા પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણેજ કરે છે પરંતુ મનુષ્ય જાતિમાં આવ્યા પછી અહંકાર વૃદ્ધિથી મનુષ્ય સ્વતંત્ર થઈ કર્મ કરે છે. પ્રકૃતિના અનુશાસનને ઉલ્લંઘીને મર્યદા ઇન્દ્રિય સેવાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. અને પ્રકૃતિપર આધિપત્ય ભોગવવા અનિયમિત થઈ જાય છે. તેનુંજ એ ફલ છે કે જીવની ક્રોધાતિની ધારા ઉદ્ભવિજથી માંડીને મનુષ્ય યોનિ પર્યંત ચાલતી હતી તેમાં વ્યતિક્રમ થઈ ઉર્ધ્વને બદલે અધોગામિ બની જાય છે.

આ રથેજી જીવાત્મા (મનુષ્ય ચૈત્તિ પ્રાપ્ત) ને ધર્મ સહાયની જરૂર પડે છે. ધર્મમાં એવા પ્રકારની શક્તિ છે કે મનુષ્યની અધો-મુખિ ગતિને અટકાવી ઉર્ધ્વ મુખી બનાવી દે છે ! ધર્મજી મનુષ્યને વર્ણ અને આશ્રમની વિધિયોથી ઉન્નત કરતો અંતમાં મોક્ષ ભાગી બનાવે છે. માટે પ્રકૃતિ પ્રવાહને અનુકૂલ ચાલી મોક્ષ લાભ લેવો એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

સંસારમાં ધર્મ, મત, પંથ, સમાજ, વર્ગ વિગેરે અનેક છે પરંતુ સનાતન ધર્મના સંસ્થાપક મુનિઓએ પ્રણાના પ્રભાવથી તેના પ્રકૃતિ પ્રવાહાનુકૂળ માર્ગ નક્કી કરેલ છે તો સુખેષુએ વાડાના ગાડાના ભાડાદાર ન બનતાં શ્રી વેદ સનાતન ધર્મ પરાયણ બની મોક્ષ સુખ મેળવવા કટિબદ્ધ થવું એ પૂર્ણ હિતાવહ છે. વેદ ધર્મના મુખ્ય અંગરૂપે પ્રથમ કર્મ છે. તે કર્મ પ્રમાણે ધર્મ પાળતાં કર્મ પમાય છે. તો વૈધવ્ય ધર્મ એ પણ ઉત્તમ મોક્ષપ્રદ છે. માટે શ્રીપરમાત્માભિન્ન શ્રી સદ્ગુરુ કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલ યુદ્ધિ પ્રમાણે તેનું વિવેચન કરી અંથને પૂર્ણ કરીશું ઈ.

દરેક અંથમાં અનુબંધ હોય છે. તદ્વત્ આ અંથના પણ અધિકારી વિષય, પ્રયોજન અને સંબંધ એ ચાર અનુબંધ છે યથાર્થ રીતે તો વિધવા સ્ત્રીજી આનો અધિકારી છે પણ સાથે વિધવાના ધર્મ સમજી તેનાં વડીલો તે પગાવવામાં મદદગાર થાય, તેમજ અન્ય પણ આ ઉત્તમ ધર્મના મર્મને સમજે ને સર્વને મદદ કરે તેથી તે પણ અધિકારી છે. વિધવાના ધર્મદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ એ આ અંથનો વિષય છે. મોક્ષદ્વારા સુખાનુભવ એ પ્રયોજન છે અંથ ધર્મજ્ઞાન-જનક ને ધર્મજ્ઞાન જન્ય એ સંબંધ છે અન્ય સમ્યન્ધો યુદ્ધિમાને ચોજી લેવા. ઉક્ત અનુબંધથી વિદ્વાનો પણ વિચારશે અસ્તુ. ઈ.

કર્મયોગ અથવા લેખદેણ.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

.....ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥

અર્થ—કર્મ કેને કહેવું અને અકર્મ શું? એના વિચારમાં પંડિતોને પણ મોહ થાય છે. કારણ કર્મની ગતિ ગહન છે એ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પોતેજ કહે છે. પછી કર્મનાં લક્ષણ કહી અર્જુનને યથાર્થ સમજાવે છે તેને આધારેજ અહીં વિચાર કરીશું.

આ સૃષ્ટિ અનાદિ છે તેમ તેની સાથે સંબંધ રાખનાર કર્મ પણ અનાદિ છે. શ્રીમન્નગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય ગીતા ભાષ્યમાં લખે છે કે કર્મ નામ દેહાદિ ચંછા અર્થ દેહ વિગેરેની ચેષ્ટા-ક્રિયા-તે કર્મ, કર્મના અધિકાર સર્વથા વિસ્તૃત અને પરમાવશ્યકીય છે કર્મનાં સાધન જેમ અત્યંત સ્થૂલ છે તેમ કર્મના સંસ્કારોની શક્તિ અતિ બલવાન અને ઇન્દ્રિયાતીત છે. શુભ કર્મ કરવામાં આવે અગર અશુભ કર્મ કરવામાં આવે પણ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ફત્તને આ જન્મ અથવા અન્ય જન્મમાં શુભ અગર અશુભ ફલની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે. કર્મ ભેદથીજ જીવજાતને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંગાદિ યોનિઓની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. કર્મના ભેદથીજ જન્માન્તરમાં સ્વર્ગ લોક, પૃથ્વીલોક, અથવા નરલોકમાં જન્મ થવો એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. કર્મકાંડના વિસ્તારથીજ આર્યજાતિનો મહિમા છે. ગર્ભાધાનાદિ સોળ સંસ્કારોથી સંસ્કૃત આર્યજાતિ પોતાની આર્યતાની રક્ષા કરી શકે છે આર્યોને જન્મથી મરણુ પર્યંત કર્મની મદદ છે.

સત્ત્વ ગુણને વધારનારા કર્મોને પુણ્ય કર્મ અને તમો ગુણને

વધારનાર કર્મને પાપકર્મ કહે છે. રંગેશુલ્કમાં પાપ પુન્યનું મિશ્રણ
 હોય છે. પાપ પુણ્યના ન્યુનાધિકાનુસાર સાત ઉન્નત લોક અને સાત
 અધોલોક એ પ્રમાણે ચૌદ જીવનોનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં કરેલું છે. એ
 કર્મનીજ શક્તિ છે કે સાત્વિક કર્મદ્વારા જીવના અંતઃકરણની શુદ્ધિ
 કરી મોક્ષ પર્યંત પહોંચાડે છે. અગર પાપ કર્મદ્વારા અંતઃકરણમાં
 અધિક ગડતાની વૃદ્ધિ કરતાં નીચેનામાં જન્મણુ કરાવે છે. દુઃખમાં
 જન્મતોના વિસ્તાર એ કર્મનુંજ ફળ છે. એ પર લક્ષ રાખી જન્મવાનું
 પતંજલીએ યોગ દર્શનમાં લખ્યું છે કે સતિ મૂલે તદ્વિપાકો
 જાત્યાયુર્જોગઃ અર્થ—કર્મ મૂલ રહેવાથી તેનું ફલ જાતિ, આયુઃ
 અને ભોગ જીવાત્માને મળે છે. જીવ કર્મ પ્રમાણેજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
 આર્ય અનાર્ય આદિ ભિન્ન ભિન્ન જાતિમાં જન્મે છે, પ્રારબ્ધ
 કર્માનુસાર આયુષ્મ પણુ નક્કી હોય છે. એટલે જે શરીરમાં પરિપાક
 થએલા કર્મોનું જેટલું ફળ જેટલી મુદતમાં ભોગવવાનો યોગ હોય
 છે તેટલી મુદત તે શરીરમાં તે જીવ રહે છે. પછી દેહાન્ત થતાં
 કર્મથી જીવની ગતિ નવા શરીરમાં થાય છે. તેમજ ભોગનું તાર-
 તમ્ય પણ કર્મ પ્રમાણેજ થાય છે. અર્થાત્ સસારમાં સુખ મળવું
 અગર દુઃખ થવું એ પણ પ્રાક્તનકર્મનું પરિણામ છે કેવળ આટલું
 જ નહિ પણ શરીરના અંગ પ્રત્યંગ પણ પૂર્વ કર્માનુસાર બને છે.
 જન્મ જન્મમાં માતા પિતાની પ્રાપ્તિ, ગ્રહોની દશા, રજનીર્યમાં ગ્રહ
 દોષ, તે પ્રમાણે અંગ પ્રત્યંગનું નિર્માણ, પ્રકૃતિના સામાન્ય વિશેષ
 ભાવ સવ પૂર્વકર્મ મૌલિક છે. સુશ્રુતમાં કહે છે કે—

કર્મેણ ચોદિતો યેન તદાગ્રોતિ પુનર્ભવે
 અભ્યસ્તાઃ પૂર્વ દેહે યે તાનેવ ભજતે ગુણાન્

ભાવાર્થ—પૂર્વ કર્મની પ્રેરણા પ્રમાણેજ આ જન્મમાં સરી-
રાઈ મળે છે. ગુણોનું તારતમ્ય પણ તેજ પ્રમાણે થાય છે.

કર્મવડે ઉત્પન્ન થએલા મનુષ્યને તેજ કક્ષામાં—મયાદામાં—સ્થિર
રાખનાર પણ કર્મજ છે તેથીજ વેદોમાં પણ કર્મોધિક્ષ્ય જ્ઞેવામાં
આવે છે. વેદ શાસ્ત્રમાં કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) નિત્યકર્મ (૨)
નૈમિત્તિક અને કામ્ય વળી કામનાના યોગથી કર્મની શક્તિમાં તાર-
તમ્ય થતાં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એમ ત્રણ
ભેદ થાય છે. મનુષ્યની કામના આભોજનિ સાથે ઉદારન વિચાર યુક્ત
થતી જાય છે તદનુસાર કર્મ ભાવમાં પણ પરિવર્તન થતું જાય છે.

સર્વ પ્રકારનાં ત્રિહત કર્મ યુગ્મ જે પ્રકારનાં છે (૧) સકામ
(૨) નિષ્કામ. સકામ કર્મ સાથે વાસનાનો સંબંધ હોવાથી મુક્તિ
થતી નથી નિષ્કામથીજ સદ્ગતિ થાય છે. સંસાર ત્રિગુણાત્મક છે
તેથી પ્રત્યેકમાં ત્રિપ્રકારતા રહેજ છે કર્મ વિજ્ઞાનપર બહુ વિચાર
કરીને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પણ શ્રી ગીતાજીમાં ત્રિવિધિકર્તા વિગેરે
લક્ષણો ત્રણ ત્રણ પ્રકારથી કહેલાં છે. એ કર્મના તમામ ભેદોનું
વર્ણન કરવું અત્રે અસ્થાને છે. માટે તેનો નામનિર્દેશજ કરવામાં
આવેલ છે. હવે જીવ અને કર્મનો વિચાર કરતાં લેણા દેણીનો સંબંધ
અને તે પૂર્ણ થતાં વિયોગ અગર બીજી રીતે બોલીએ તો જન્મ-
નારનું જરૂર મરણ છે. એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ત્રિગુણમયી અનાદિ અનંત પ્રકૃતિના રાજ્યમાં ગુણોના ભેદથી
ઉદ્ભિજથી માંડી મનુષ્યાદિ દેવતા પર્યંત પ્રાણી કર્મ વડે અનન્ત
વિભાગોમાં કેવા પ્રકારથી વહેંચાયેલાં છે. એ વાતમાં પ્રકૃતિ સ્વરૂપ પર
સંયમ કર્યા વિના જગતના જીવોને અનેક પ્રકારના સંશયો થાય

છે. અને કર્મ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના કર્મના સ્વરૂપમાં ડખલ કરી અનેક પ્રકારથી અધઃપતનની સરલતા કરે છે સંસારની હિતિ સાથે ત્રણે શુણેનો સંબંધ રહે છે અને તે ગુણ પ્રમાણેજ વેદમાં ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા છે. સૃષ્ટિમાં તમે ગુણ વિભાગના શુદ્ધવર્ણ, તમરજ વિભાગના વૈશ્ય વર્ણ, રજસત્ત્વ વિભાગના ક્ષત્રિય વર્ણ અને સત્ત્વ-વિભાગના બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ઉક્ત ચતુર્વર્ણાત્મક સૃષ્ટિની ધારા એ પ્રકારની છે એક તમે ગુણથી સત્ત્વગુણ તરફ અને બીજી સત્ત્વ-ગુણથી તમે ગુણ તરફ; તેને વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ અગર પિંડ અને બ્રહ્માંડ કહે છે. વ્યષ્ટિ સૃષ્ટિ જીવસૃષ્ટિને કહે છે. જીવ અનાદિ છે છતાં જીવભાવના વિકાસનો એક સમય છે. જેમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અનાદિ સમ્બન્ધ સ્થૂલ જગત્માં પ્રકટ થાય છે. સૃષ્ટિતત્ત્વનો વિષય પણ વિચારણીય છે છતાં તેમાંથી અત્રતો એટલુંજ સમજવાનું છે કે જે વખત પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે તેજ વખત પ્રથમ જીવનું કારણ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. કારણશરીર અ-વિદ્યા તથા તેમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય એ બન્નેના મેળથી ઉત્પન્ન થાય છે. જીવના કારણ શરીરની ઉત્પત્તિ પછી, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિ એ સર્વ સૂક્ષ્મતત્ત્વથી ઉત્પન્ન સત્તર પદાર્થોથી સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થઇ કારણશરીરપર સ્થિર રહે છે. ત્યારબાદ પ્રકૃતિના સ્થૂલ મહાબૂત પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ સ્થૂલ દ્રવ્યોથી સૂક્ષ્મ શરીરાતુસારજ તેના ભોગાયતનરૂપ સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન થઇ સૂક્ષ્મશરીરપર સ્થિર થાય છે. આ પ્રકારે ત્રણ શરીર, (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ) ને આત્મા મળી જીવ કહેવાય છે. પ્રકૃતિના ત્રણ વિભાગ છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ,

કારણ, માટેજ એ ત્રણેના સમ્યન્ધથી જીવનું શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. જીવાત્મા મનુષ્ય સિવાય અન્યયોનિમાં છે ત્યાંસુધી તેનો ઉન્નતિક્રમ પ્રકૃતિને આધીન છે. જેનું સ્વરૂપ પાછળ કહેવાઈ ગયું છે. પણ મનુષ્ય યોનિમાં આવતાં જીવની ગતિ જુદા પ્રકારની થઈ જાય છે કારણ મનુષ્ય યોનિમાં આવતાં જીવ બુદ્ધિનો વિકાસ વધે છે. તેમજ દેહાભિમાન તથા અહંકાર વધી જાય છે. એટલે જીવાત્મા પ્રકૃતિના નિયમ વિરૂદ્ધ આચરણ કરે છે. પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધ ચાલનાર જીવની ઉન્નતિ અટકી અવનતિ થવા લાગે છે. જે કર્મદ્વારા અવનતિ અટકી ઉન્નતિ થતી રહે. અને અન્તમાં પૂર્ણ વિકાસ થઈ જીવ બ્રહ્મ બની જાય એવાં જે કર્મ તેને ધર્મ કહે છે. તેનાજ સંસ્કાર (વાસના) સૂક્ષ્મરૂપે જીવના અંતઃકરણમાં રહે છે તે પ્રમાણેજ આ સંસારમાં તે પ્રાણી સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

કર્મ સંસ્કારોને શાસ્ત્રમાં ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરેલા છે. તેને (૧) પ્રારબ્ધ, (૨) સંચિત, (૩) ક્રિયમાણ, કહે છે. જન્મ જન્માન્તરથી જે થતાં આવે છે અને જેનો અત્યાર સુધી ઉપભોગ થયો નથી તેને સંચિત કર્મ કહે છે. વર્તમાન જન્મમાં જે કર્મ થાય છે તેને ક્રિયમાણ કહે છે અને સંચિત તથા ક્રિયમાણ બંને કર્મમાંથી જે સર્વથી બલવાન છે તે કર્મ આગળ થઈને સ્થૂત શરીરને બનાવે છે તેને પ્રારબ્ધ કર્મ કહે છે. પ્રારબ્ધ કર્માનુસારજ આ સંસારમાં પ્રત્યેક જીવને સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક કર્મના મૂળમાં વાસના છે. તેથી કર્મપર કર્મ થયા જાય છે અને જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર પણુ છે. જેથી ઉન્નતિ પણુ કરી શકે છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જીવપરતંત્ર છે. છતાં શાસ્ત્રકારોએ સંસારમાંથી મુક્ત

ચવાનો સરલ માર્ગ નક્કી કરેલ છે. આ પ્રકારથીજ કર્મ ગતિ મહન કહેવાય છે.

ઉક્ત કર્મથી અથિત જીવાત્મા સંસારમાં જન્મે છે. તેના પ્રારબ્ધ 'કર્મ' પ્રમાણે તેની આસપાસથી સર્વ સામગ્રી જોડાય છે. અને જેની જેની સાથે લેણા દેણીનો જેવા પ્રકારનો સમ્બન્ધ હોય છે તે પ્રમાણે આપ લે કરે છે. તેમાંથી એ યોગ પૂર્ણ થતાં હરકોઈ નિમિત્તે તે છૂટા પડેજ છે. કર્મભોગ પૂરો થયા પછી, તે વસ્તુ હો અગર વ્યક્તિ હો આપણો તેના પર ગમે તેટલો પ્રેમ અગર ચાહ હોય તોપણ તે એક ક્ષણ પણ આપણી પાસે રહી શકેજ નહિ. એજ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષનો સમ્બન્ધ પણ કર્મ યોગથીજ બને છે એ પ્રકૃતિનો અબાધિત નિયમ છે જે જીવાત્મા પ્રકૃતિ તત્ત્વાનુસાર ચાલે તો સુખાનુભવ કરતો ઉન્નતિ સાધી શકે. તે તત્ત્વ એજ છે કે પ્રાચીન મુનિઓ એ પ્રકૃતિ પર સંયમ કરી જે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું સ્વરૂપ બાંધ્યું છે તેને અનુસરતા કલ્યાણ થાય છે.

ધર્મમર્યાદામાં રહી માણસો, જે જે સંબંધો થાય તે કર્મ પ્રમાણે લેણા દેણીથીજ થયા છે એમ સમજી તેમાં ભોગ પૂરતી મમતા રાખતા છતાં પ્રારબ્ધ યોગ પૂર્ણ થતાં તે જવાનુંજ છે એવા નિશ્ચય થર રહે તો, તેને દુઃખ બહુજ એ.છું થાય. તેથી ઉલટું એટલે તેમાં આસક્તિ વધારી અહંતા મમતા વિશેષ બાંધે તો તેને ઘણું કષ્ટ થાય છે. માટે તેમાંથી બચાવવા સારૂ વ્યાસ ભગવાન શ્રીમહા-ભારતમાં કહે છે કે—

યાવન્તઃ કુરુતે જન્તુઃ સમ્બન્ધાન્ મનસઃ પ્રિયાન્
તાવન્તોઽસ્ય નિશ્ચિન્ત્યન્તે હૃદયે શોકશંકવઃ ॥

ભાવાર્થ—જંતુ જેટલા જેટલા સંખ્યન્ધો મનથી પ્રિય માને છે તેટલા તેટલા શોકના ખીલા તેના હૃદયમાં ઠોકાતા જાય છે. ઝાણાનુબંધથી સર્વ મળ્યું છે તે પૂર્ણ થતાં સાઈ હશે તો પણ જશે અને નકાઈ હશે. તો પણ જશેજ એ દષ્ટિ પર રહી સંસારમાં પ્રારબ્ધને ભોગવે તો નૂતન વાસના બંધાય નહિ. અને વાસનાના અભાવે જન્મ મરણ સંભવે નહિ. પરંતુ તેમ ન માનતાં મળેલા પદાર્થો મારા છે. તે રૂઢેવાનાજ છે એમ સમજી મમતા બાંધે તો મમતારૂપ ખીલા હૃદયમાં ખોસાય છે પછી જ્યારે એ વસ્તુ નાશ થાય ત્યારે તેમ કરનારને ધણુંજ દુઃખ થાય છે. છતાં લેણદેણ પૂર્ણ થએલ હોવાથી તે રહેતું નથી અને ગમે તેમ કરે તો પણ પાછું મળતું એ નથી માટે નિચારવાને લેણદેણીનો સંબંધ વિચારી જ્યારે આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે ધૈર્ય રાખવું. કેમકે પ્રારબ્ધ ભોગ હોય તેટલુંજ ભોગવાય છે. એ પ્રકૃતિનો અબાધિત સિદ્ધાન્ત છે. ઈ.

શોક નાશ.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વદાઃ
આગમાપાયિનોઽનિત્યા સ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥

ભાવાર્થ—ઈન્દ્રિયોનો વિષયની સાથે જે સમ્યન્ધ તે શીતોષ્ણની પેઠે અનુકૂળતામાં સુખ અને પ્રતિકૂલતામાં દુઃખ આપનાર છે. છતાં તે અનિત્ય અને આગમાપાયી આવીને જનારા છે તો હે ભારત તેને સહન કર. અર્થાત્ વેહીલે. !

આ સંસારચક્ર કર્મની ધારાનુસાર ફરે છે એ વાત પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે. કર્મ યોગ પૂર્ણ થતાં, રાત્રીમાં વૃક્ષ ઉપર એકત્ર થએલાં પક્ષીઓ પ્રાતઃકાલે જોમ ઉડી જાય છે તેમ પ્રાણીઓ પણ દૂટાં પડી જાય છે. તેથી વિદ્વાનો આ સંસારને અસાર અથવા સ્વપ્નવત્ કહે છે. સ્વપ્નમાં અનુકૂળ પદાર્થો દેખાઈ સુખ મળે છે તે કોઈ વખત પ્રતિકૂળતાથી દુઃખ પણ મળુમ પડે છે સ્વપ્નમાં દેખાતાં સુખ દુઃખ, તે સંસ્કાર પૂર્ણ થતાં જીવાત્મા જાગ્રત થાય છે એટલે આપો આપ જતાં રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ સંસારનું સમજવાનું છે. કારણ જગતમાં કોઈ હમેશાં સુખી પણ રહેતું નથી. તેમ દુઃખી પણ રહેતું નથી. તે તો રાત્રિ દિવસની પેઠે અનુક્રમે આવ્યાજ ફરે છે. ટાઢ અને તાપ કોઈવાર સુખકારક અને કોઈ સમયે દુઃખકારક લાગે છે તેમ સુખને દુઃખનું પણ સમજી ધૈર્ય રાખવું જોઈએ.

ખીજા પ્રકારથી વિચાર કરીએ તોપણ મરણ પામનારનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણયદ્ર સ્વમુખથી કહે છે કે.

જાતસ્ય હિ ઘ્રુવાં મૃત્યુઘ્રુવં જન્મમૃતસ્ય ચ
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥

ભાવાર્થ—સૃષ્ટિમાં વસતા યાવત્ પ્રાણીઓનો એ અનુભવ છે કે જે જન્મે છે તેનું મરણ નક્કી છેજ. તેમજ જે મરણ પામે છે તેની વાસના નષ્ટ થએલી ન હોવાથી તેનો જન્મ પણ અવશ્ય થાયજ છે. તેટલો વિચાર કરીએ તો પણ મરનારનો શોક કરવાનો રહેતો નથી.

યથાર્થ વિચાર કરીએ તો જન્મ અને મરણ શરીરનાં છે. એ શરીરમાં રહેનાર દેહી-જીવ તેને તો મરણ જન્મ છે નહિ. જ્યારે

જીવાત્મા મરતોજ નથી તો તેનો પણ શોક શા માટે કરવો જોઈએ? છતાં સંસારમાં મનુષ્યોનું અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ એ બેના યોગે મનુષ્યને કલેશ કરવાનો યોગ આવે છે. અજ્ઞાનના આધારેજ સ્વાર્થ દઢ રહે છે સ્વાર્થનો ભંગ થતો હોય અગર જ્યાં સ્વાર્થ સિદ્ધિની આશા ન હોય તેવી વ્યક્તિનું મરણ થાય તો તેનો શોક સમ્યન્ધ-વિનાનાને થતો નથી એ વાત પણ સર્વના અનુભવની છે કારણ કે આ સંસારમાં હમેશાં હજારો જીવાત્માના જન્મ થાય છે અને હજારોનાં મરણ થાય છે. તે સર્વની તો આપણને ખબરજ પડતી નથી. કાષ્ઠ કોષ્ઠ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું મૃત્યુ પત્રો દ્વારા (છાપાથી) જાણવામાં આવે છે પણ તેનો કશોએ આઘાત આપણા મનમાં થતો નથી એટલુંજ નહિ. પણ ગામમાંનોએ કોઈ માણસ મૃત્યુ પામે તો તેથી પણ સમ્યન્ધ વિના આપણા મનમાં શોક થતો નથી અગર માડું લાગતું નથી. પરંતુ આપણી જ્ઞાતિનો વા વધારે પીછાણવાળો અગર પાડોશી મરણ શરણુ થાય છે તો તેનો સામાન્ય ધાત આપણા મનમાં થાય છે. જે વધારે અંગત સંબંધ હોય તો તેનો આઘાત તેટલોજ થાય છે. આવા અભ્યંત્ર માણસને વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણા સદ્ગ્રંથોમાં અતાવેલા વિચારો અગર સત્સંગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા વિચારોનો અહીં ઉપયોગ કરી આપણા મનને ધૈર્ય આપવું જોઈએ.

એકાન્તમાં બેસી પ્રથમ તો એજ વિચાર કરવો જોઈએ કે તે જીવાત્મા કર્મ યોગથી આવ્યો હતો તેની સાથે આપણો આટલોજ સંબંધ હશે તે પૂર્ણ થતાં તે એને રસ્તે પડ્યો તો હવે તેને માટે શોક કરવો નકામો. ધર્મશાળામાં અનેક મુસાફરો એકઠા થાય છે રસ્તે ચાલતાં તેમના સારા સ્વભાવને યોગે રનેહ પણ થાય છે. પણ

તેમનો જવાનો માર્ગ આવે છે ત્યારે તે જીદ પડે છે. તેના જેમ શોક કરતા નથી તેમ ગત જીવાત્માનો પણ શોક કરવાનો નથી કારણ સંસારની મુસાફરીમાં એ પણ એક રસ્તેથી જ થએલો સંમ હોતો. કદિ આવા વિચારના યોગે મનમાંથી એમ વિકલ્પ ઉઠે કે તે વાત સત્ય પણ જનાર બ્યક્તિ તો બહુજ પ્રિય હતી જેથી તે વારં-વાર યાદ આવે છે અને તેથી રડાય છે તો વિચાર કરવો કે જો આપણે તેના પ્રેમીહોધએ તો આપણા મનમાં તેનું હિત કરવાની તીવ્ર લાગણી હોવી જોઈએ અને તેનું હિત થાય તે માટે આપણે ગમે તેવો ભોગ આપવો હોય તે સર્વ પ્રકારથી આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ, નહિ તો આપણે તેના સાચાપ્રેમી ગણાઈશું નહિ. એ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણા ગરુડપુરાણમાં એમ લખેલું છે કે મરનારની પાછળ તેના સમ્યન્ધીઓ જે આંસુ લાગ વિગેરે પાડે છે તે તેને ખાવાં પડે છે. હવે વિચાર કરો કે આપણે તેની પાછળ જેટલાં વધારે રડીએ તેટલાં આંસુ વિગેરે તેને વધારે ભક્ષણ કરવાં પડે આપણો પ્રિયમિત્ર આવી ખરાબ વસ્તુઓ ખાય તેવો યોગ કરી આપનારા આપણે તેના મિત્ર કે શત્રુ ? અગર સમ્યન્ધી કે વેરી ? આમ પ્રિયાર કરીએ તો પણ મરનારની પછવાડે શોક કરવાનો રહેતો નથી.

મરણ પામ્યા પછી જીવાત્મા તો પોતાની વાસના પ્રમાણે યાદ્યો જાય છે. તેનું શરીર માત્ર અહીં પડ્યું રહે છે તેને આપણે દાટી અગર બાળી દહએ છીએ પછીથી શોક કરીએછીએ. હવે આપણા શોકથી (વસ્તુતઃ અને તેનું નથી તો પણ ધારીએ કે) જીવાત્મા કદિ પાછો આવે તો પણ તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હોવાથી આ-

પણ તેને જોઈ શકવાના નથી જ કદિ તે જોલે પણ ઇન્દ્રિય સૂક્ષ્મ હોવાથી તે શબ્દોને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવા સમર્થ થતી નથી. એટલે તેનું પુનરાવર્તન નકામું જ છે. જે શરીર તેને વસવાનું સ્થાન હતું તેને તો આપણે ભસ્મ કરી નાખ્યું એટલે તેને માટે કોઈ પ્રકારનો શોક કરવો એ તો આપણી મૂર્ખામીજ ઠરે છે. કારણ જે વસ્તુનો આપણે નાશ કરી પછી શોક કરીએ તો ગાંડા ગણાઈએ માટે એ રીતે પણ શોક નકામો છે. વળી ગમે તેટલો શોક કરીએ તો પણ તે પાછું આવનાર જ નથી માટે શોક નકામો છે. જે આપણે તેનું ખરું હિત ધ્યક્ષતા હોઈએ અંતરમાં તેને માટે સત્ય લાગણી હોય તો તેના નિમિત્તે એકાગ્ર મનથી પરમાત્માની ભક્તિ તથા પુન્ય, દાન કરવું. જેથી મરનાર જીવાત્માની ઉન્નતિ-સદ્ગતિ થાય.

અન્ય પ્રકારે વિચાર કરીએ તો પણ શોક કન્વાનો રહેતો નથી. કેમકે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામા કહે છે કે—

वासंसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि मयाति नवानि देही ॥

ભાવાર્થ—મનુષ્ય જેમ જીનાં વસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરીને બીજાં નવા વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે તેમ દેહી જીના શરીરનો ત્યાગ કરી નવા શરીરને ગ્રહણ કરે છે જ્યારે શરીર માત્રજ જીવાત્મા બદલે છે તે પણ જીનાને બદલે નવું મેળવે છે તો પછી તે આત્મમાં શોક શા માટે કરવો? હરકોઈનું શુભ જોઈને ખુશી થવું એ સર્જનનો સ્વભાવ છે તો પોતાના મિત્રનું અરે સમ્પન્ધીનું સાંઝું જોઈને શોક કરવો એ શી રીતે બને? આવા અનેક પ્રકારના વિચાર કરીએ તો

સ્પષ્ટ સમજાય કે મરનારનો શોક કરવો કોઈ પણ પ્રકારે ઠીક નથી.

અવહારમાં વસતા મનુષ્યોને એ વિચાર આવશે કે વિચાર અગર જ્ઞાનદષ્ટિથી ઉપર પ્રમાણે સમજી શોક ન કરીએ ? તો હજારો માણસો આમારી ટીકા કરશે કે, અરર આ માણસ કેવો નિષ્ઠુર કે પોતાનો પ્રિય સમ્બન્ધી મરી ગયો તેને માટે તેના અંતરમાં જરા પણ લાગણી નથી તો લોકોમાં લાગણી બતાવવા સાર પણ શોક તો બતાવવો જોઈએ. આવી દલીલ અજ્ઞાન સૂચક છે. કેમકે આપણા મનમાં લાગણી છે અથવા નથી એ કાંઈ લોકોના સર્વિશીકેટથી સિદ્ધ થવાની નથી. લોકો કહેશે કે લાગણી છે. છતાં આપણા મનમાં નહિ હોય તો થવાની નથી. અને જનો કહેશે કે લાગણી નથી છતાં આપણા મનમાં હશે તો જવાની નથી. માટે બુદ્ધિમાને માણસનો અભિપ્રાય મેળવવા ગમે તેવા ઉલટા ઉપાયોમાં જોડાવું નહિ. પણ ધર્મ પ્રમાણે યોગ્ય રસ્તા પર રહી પોતાના અંગીનું સાફ કરવા પ્રયત્ન કરવો તેમાં લોકોની નિંદા કે સ્તુતિ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. માણસો મિથ્યા જગતથી ડરીને ધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં ઠીક સમજે છે. પણ સત્ય ઈશ્વરથી ડરી ધર્માનુસાર ચાલતા લોકમાં થતી જુકી નિંદાથી ડરે છે ! માટે પોતાનું સમ્બન્ધીનું અને સર્વનું શુભ ઇચ્છનારે તો જગતની પરવાનો પરિત્યાગ કરીને ધર્મના માર્ગે જ ચાલવું એમ કરતા જે દુઃખ પડે તે વેદી લેવું તો પરિણામે નિંદકો જ સ્તુતિ કરતા નમશે એ સિદ્ધ છે. માટે પણ શોક કરવાની જરૂર નથી.

પ્રમાણ અને યુક્તિ બેઉથી એ સિદ્ધ થયું કે મરનારની પછવાડે કોઈ પણ રીતે શોક કરવો યોગ્ય નથી. તેજ પ્રકારે. જ્યારે

અર્જુનને શોક થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે ગતાસ્તૂનગતાસ્તૂચ્ચ-
 નાનુશોચન્તિ પण्डिताः ॥ જેના પ્રાણ ગયા છે તેનો અને જેનાં
 પ્રાણ ગયાં નથી તેનો પંડિતો શોક કરતા નથી. આત્મા નિત્ય છે,
 સત્ય છે, અજર છે, અમર છે, અખંડ છે એવા પ્રકારની સમજણ
 તેનું નામ પંડા છે તે જેમાં હોય તેને પંડિત કહે છે એટલે આત્મા
 મરતો નથી એવી સમજ વિદ્વાનોમાં હોવાથી તે સમજીનેજ શોક
 કરતા નથી. મોટા પુરૂષના માર્ગપરજ સામાન્ય મનુષ્યને ચાલવાનું
 હોવાથી તેમણે પણ તેનો દાખલો લઈ કોઈ પણ પ્રકારથી શોક
 કરવાનો નથી.

કદિ લાંબા વિચારોથી કંટાળો આવતો હોય તો સહજ વિચાર
 તે પણ વારંવાર કરવામાં આવે તો તેથી શોક નિવૃત્ત થાય છે.
 જ્યારે જ્યારે મનમાં શોકના વિચારો આવે ત્યારે ત્યારે વિચારવું કે
 ભગવાન વેદવ્યાસ કહે છે કે.

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा
 इति चिन्ताविषमोयमगदः किं न पीयते ॥

ભાવાર્થ:—જે થવાનું નથી તે થશેજ નહિ. અને જે થ-
 વાનું હશે તો બીજો પ્રકાર બનવાનો નથી અર્થાત્ થમા વિના ર-
 હશેજ નહિ. ઉક્ત વિચાર ચિન્તાને દૂર કરનારૂં ઔષધ છે. તેને શ્વા
 માટે પીતો નથી? આ વાત જ્યારે નક્કોજ છે કે થવાનું છે તે થયા
 વિના રહેવાનું નથી અને નથી થવાનું તે કોટિ ઉપાયે પણ થવા-
 નુંજ નથી. તો પછી આપણે હરકોઈ ચિન્તા અગર શોક કરીએ
 તે નકામોજ છે. આટલી વાત પર આરૂં થતાં પણ શોક કરવાનો

રહેતો નથી. કાઠ કવિ કહે છે કે.

ઢાઢા

સનમ કહાકો રૌઘએ, હસિએ કહા બિચાર
ગયો ન પાછો આવનો; રહ્યો સો જીવનહાર.

કહે છે કે, હેસનમ ! શા માટે રૌઘએ ? ત્યારે કાઠ કહેશે કે રડો નહિ તો હસો. ત્યારે કહે છે કે, પણ શું વિચારીને હસીએ ? કારણ ગમે તેટલા રડીએ પણ ગએલું પાછું આવવાનું નથી અને રહ્યું છે તેને જોધને કદિ રાજ થઈએ પણ તે કાયમ રહેવાનું નથી આ સંસારના નામ રૂપવાળા પદાર્થોના જરૂર નાશ થવાનોજ છે. તો આવીને જનારા પદાર્થો માટે હરખ પામવું એ પણ નકામું છે અને શોકાકેલ થવું પણ નિર્થક છે. તો બુદ્ધિમાને કોઈ પણ પ્રકારથી શોક કરવાનો નથી. બુદ્ધિમાને તો ધીરજ રાખી પરમાત્મા જે આનંદ સ્વરૂપ છે તેની સાથે અંતર વૃત્તિઓને જોડી શોકથી દૂર થવા પ્રભુ શરણમાં રહેવું. ૐ શાન્તિ: (૩)

“ પુનર્લય ”

દ્વિધા કૃત્વાઽઽત્મનો દેહમર્દેન પુરુષોઽભવત્
અર્દેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજ્યમ્બુ: ॥

ભાવાર્થ:—સૃષ્ટિ સમયે પરમાત્માએ પોતાના શરીરના બે ભાગ કરી, અર્ધાથી પુરુષ અને અર્ધાથી સ્ત્રી થઈ, સ્ત્રીમાંજ વિરાજ્ય સૃષ્ટિની લીલાનો વિસ્તાર કર્યો.

ગત પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે શોક નાશનો વિચાર બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે શોક નાશ થતાં મનુષ્યનું મન શાન્ત થાય છે; શાન્ત ચિત્તવાળાનેજ પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. તદનુસાર ચિત્ત શાન્ત થતાં વ્યક્તિ વિચાર પર ચઢે છે કે હવે મારે શું કરવું જોઈએ? ત્યાં વિધવા સ્ત્રીને બે પ્રકારના વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. એક વિચારનો એ આવે છે કે હવે સંસારથી ઉપરામ થઈ પરમાત્મ પરાયણ બની તેના ચિંતનમાં જીવન પૂર્ણ કરવું એ હીક? અગર હાલના સુધારકો સમાજોએ વિગેરે વેદોનાં પ્રમાણ આપી વિધવા વિવાહની સિદ્ધિ કરે છે તેને અનુસરી પુનર્લગ્ન કરી જીવન ચલાવવું એ હીક? આવા બે પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવ્યા પછી તે વ્યક્તિની આસપાસ જેવા પ્રકારના વિચારના મનુષ્યો હોય છે. તે પ્રમાણે તેના મનોગત સંસ્કારો પોષાય છે. એટલે જો સુધારકો અગર યુરોપના વિચારો અથવા વિદ્યા (અંગ્રેજી) આદિ તેને મળેલ હોય છે તો દેહાધ્યાસની દૃઢતા થઈ શરીર સુખના સાધનો તરફજ તેનું વલણ થાય છે. અને તેવા પ્રકારનો દૃઢ આશ્રય મળતાં, ધર્મની, કુળની, શાંતિની અને જગત્પત્ની મર્યાદાને ઓળંગી પુનર્લગ્નના પથ પર પ્રયાણ કરે છે. કદિ કોઈ મર્યાદા અટકાવવા સમર્થ થાય છે તો કુકર્મ તરફ દોરાઈ પાપ પંકમાં પડી પશુ સમાન પામર જીવન પૂર્ણ કરે છે. આથી વિરુદ્ધ એટલે જો તેના અંતઃકરણમાં ધર્મ સંસ્કારો દૃઢ હોય, આળ્મબાળ્મનો સંગ પણ તેવાજ પ્રકારનો હોય તો જીવાત્મા ધર્મપરાયણ થઈ આદર્શરૂપ જીવન ગાળી સંસારનાં અનેક પ્રાણીઓને ઉત્તમ માર્ગ બતાવતાં સત્ય સુખને પામે છે. ઉક્ત ઉભય પ્રકારમાંથી પ્રથમ પુનર્લગ્નના વિચારમાંજ આ પ્રકરણને પૂર્ણ કરવાનું હોવાથી

ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થમાંથી એકની પણ જેણે પ્રાપ્તિ કરી નથી તેનો જન્મ બકરાના ગળાના આંચળની પેઠે નિરર્થક છે. મનુષ્યોના મનમાં જેટલી ઇચ્છાઓ થાય છે. તેનો સમાવેશ ઉપર કહેલા ચતુર્વિધ પુરુષાર્થમાંજ થઈ જાય છે જ્યારે સાધ્યના પ્રકાર ચાર છે. તો સાધન પણ ચાર પ્રકારનાજ હોવાં જોઈએ. શાસ્ત્રકારોએ સાધનના ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે વિદ્યા, બળ, ધન, અને ધર્મ આ પ્રકારે જ્યારે સાધન અને સાધ્યના પ્રકાર ચચ્ચાર છે તો કર્તા પણ ચાર પ્રકારના જ હોઈ શકે. જેમકે કર્તા, અનુકર્તા, ઉપકર્તા, ને અધિકર્તા. ઉક્ત ત્રિપુટીથીજ ફલ સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ અધિકારની અનિવાર્ય અગત્ય છે એ અધિકાર પર ધ્યાન રાખી પ્રવૃત્તિને અટકાવવા અને નિવૃત્તિને પોષવા આપણા મુનિઓએ જ્ઞાન દષ્ટિ દ્વારા પ્રકૃતિના રહસ્યને સમજી-વર્ણાશ્રમ ધર્મની રચના કરેલી છે. આ વાતના અનભિજ્ઞ અને લક્ષ્મીના ચળકાટથી અંજવાયલા હાલના ટુંક વિચારના કેટલા એક પુરુષો વર્ણાશ્રમનો ઉચ્છેદ કરી લોકોને દુઃખાગારમાં ગળગાવી પાડવાની અધમ પ્રવૃત્તિ કરી રહેલા છે. તો વિચારવાનોએ તે તરફ ન દોરાતાં પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મને શરણે રહી શાન્તિ અનુભવવી કારણુ પ્રકૃતિના નીચે વહેતા પ્રચંડ પ્રવાહને અટકાવવા સાર જ આર્ય શાસ્ત્રકારોએ ચાર વર્ણના અને ચાર આશ્રમના કુલ આઠ બંધ બાંધેલા છે. જેથી જન સમૂહ નિમ્ન-ગામી થતો અટકે છે ! મહર્ષિ, ભરદ્વાજ પણ કહે છે કે પ્રવૃત્તિરો-ધકોર્બળધર્મઃ । નિવૃત્તિપોષકઆઽપરઃ । ઉભય સૂત્રાનું તાત્પર્ય એજ છે કે મનુષ્ય જાતિમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પંચ વિષયની ભોગ વાસના તીવ્ર છે તેને ઓછી કરીને મનુષ્યની

અધ્યાગતિને અટકાવનારો વર્ણુ ધર્મ છે. અને આશ્રમ ધર્મ પ્રવૃત્તિથી પાછા હઠાવી નિવૃત્તિ તરફ લઈ જઈ મુક્તિ મેળવવામાં અગ્રેસર બનાવે છે. આ રહસ્યના યોગેજ નંભારતવર્ષમાં વર્ણુશ્રમ ધર્મ અને જ્યોતિ અધ્યાવધિ વિદ્યમાન છે ત્યારે અન્ય દેશોમાં કેટલીએ જાતો ઉન્નતિના શિખરે ચડી પડીને ઉક્ત બંધારણ વિના નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ જેનાં અત્યારે નામ નિશાન પણ નથી દાખલા તરીકે રોમને ગ્રીસ.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્ણુ અને આશ્રમનો નિયામક ઉન્નતિના નિદાનરૂપ શ્રી વેદોક્ત સનાતન ધર્મ છે. તેમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને તેની ગતિ કહેલ છે. તે પ્રમાણેજ પુનર્લગ્ન કરવાં કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો સ્ત્રીત્વ શું છે તે જાણવું જોઈએ. આર્ય શાસ્ત્રોમાં પ્રકૃતિની સત્તા પુરૂષથી સ્વતંત્ર માની નથી. પૂર્ણ પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં વિલીન રહે છે. સૃષ્ટિ સ્વરૂપ એ અપૂર્ણ દશા છે પુનઃ પુરૂષ પ્રકૃતિ એક એજ પૂર્ણત્વ છે. બૃહદારણ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે કે-સ હમમે-વાઽઽત્માનં દ્વેધાઽપાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પત્ની ચાઽભવતામ્. તે પરમાત્મા જ એ ભાગ થઈ સ્ત્રી અને પુરૂષ થઈ ગયા. એજ વાત આરંભમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ પુરૂષ શરીર એ અર્ધ ભાગ છે. વિવાહ દ્વારા સ્ત્રીજ તેને પૂર્ણ કરે છે જેમાં સૃષ્ટિ થવા લાગે છે. સંસાર પ્રકૃતિ પુરૂષાત્મક છે. એટલે પુરૂષમાં પરમાત્માની સત્તા અને સ્ત્રીમાં પ્રકૃતિની સત્તા વિદ્યમાન છે. પુરૂષથી પૃથક થતાં જ પ્રકૃતિમાં પરિણામ થવા કરે છે. પ્રકૃતિના પરિણામ પર્યંત સુખ-દુઃખ મોહાત્મક સંસાર છે. એજ પ્રકૃતિનો લીલાવિલાસ છે. પ્રકૃતિનો આ સંસાર પુરૂષમાં લય થવા માટે જ છે. તો સંસાર જે પ્રકૃતિરૂપ છે તે પુરૂષમાં લય પામે એ તરફ દૃષ્ટિ રાખીનેજ આપણા

મૂળમયતમ ઋષિઓએ પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રીના ધર્મોની યોજના કરી છે. સ્ત્રી પ્રકૃતિરૂપ છે એટલે પુરૂષથી પ્રકૃતિની જેમ સ્વતંત્ર સત્તા નથી તેમ સ્ત્રીની પણ નથી જ. પ્રકૃતિ પુરૂષમાંથી અર્ધાંગરૂપે નીકળે છે અને તેમાં લય પામે છે. માટે પ્રકૃતિ પુરૂષમાં લય પામે એવા પ્રકારના જે જે ઉપાયો છે એજ સ્ત્રીના ધર્મ છે. જ્યારે એકનો બીજામાં લય કરવો હોય ત્યારે તન્મયતા એજ સર્વોત્તમ સાધન છે. એ વિના કોઈ એક બીજાને લય કરી શકતાં નથી. પોતાનું પૃથક જ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી બીજામાં લય થવાનું નથી. માટે પુરૂષમાં સ્ત્રીની તન્મયતા શીખવે એજ સ્ત્રીનો સર્વોત્તમ ધર્મ. પાતિવ્રત્ય ધર્મજ સ્ત્રીને પૂર્ણ ઉન્નત કરી પતિમાં તન્મય બનાવે છે માટે પાતિવ્રત્ય ધર્મજ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે. આટલા પરથી સ્પષ્ટ થશે કે સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મમાં ઘણું અંતર છે. પુરૂષ પૂર્ણ છે માટે પરિણામી નથી પ્રકૃતિ અપૂર્ણ છે માટે ચંચલ અને પરિણામી છે. પૂર્ણ પુરૂષમાં અપૂર્ણ પ્રકૃતિનું આવરણ એજ પુરૂષનું બંધન છે. એ આવરણને અગાધું કરી મુક્ત થવું એજ પુરૂષનો મોક્ષ છે. માટે પુરૂષનો ધર્મ ત્યાગ મૂલક છે. યજ્ઞ ધર્મજ પુરૂષનો ધર્મ છે. કર્મભીમાંસામાં કહેલ છે કે યાગપરઃ પુરુષધર્મઃ તેમજ ગીતાજીમાં પણ કહેલ છે કે સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃસૃષ્ટ્વા, પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ । અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષવોઽસ્તિવૃક્કામધુક્ ॥ અર્થ પુરૂષ ધર્મ યજ્ઞ પ્રધાન છે. યજ્ઞને પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્માએ તેમને આરા કરી કે તમારી ઉન્નતિ અને ઉત્તમતા યજ્ઞ વડેજ થશે. એ યજ્ઞ દ્વારા પુરૂષ મોક્ષ લાભ મેળવી શકે છે પણ સ્ત્રી એપ્રમાણે કરી શકતી નથી તે અપૂર્ણ છે. તેથી તે પુરૂષમાં મળે ત્યારે જ તેની પૂર્ણતા થાય છે અને તે દ્વારા

તે મોક્ષને પામે છે. ગોપીઓ પૂર્ણ પુરુષ કૃષ્ણના દર્શન દ્વારા પૂર્ણ-
તાને પામી હતી. માટે જે ધર્મ સ્ત્રીને પુરુષમાં તન્મય અથવા લય
થતાં થી ખવે એજ નારીધર્મ છે. તે પ્રકારે સ્ત્રીને તપ પ્રધાન પાતિ-
વ્રત ધર્મજ પુરુષમાં લય થવાનું બતાવે છે માટે મહાત્મા જૈમિનિએ
પણુ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે. તપઃ પ્રધાનો નાર્યાઃ તપ પ્રધાન પાતિવ્રતજ
સ્ત્રીને માટે ધર્મ છે. આ પ્રકારે યજ્ઞ પ્રધાન પુરુષ ધર્મ અને તપ
પ્રધાન નારી ધર્મ છે તેથી સ્ત્રી અને પુરુષના ધર્મ પ્રથક્ પ્રથક્ છે.

જ્યારે સ્ત્રીના ધર્મ તપ પ્રધાન છે તો તેણે તેને અનુસરી
પોતાની ઉન્નતિ સાધ્ય કરવી જોઈએ. સ્ત્રીએ પ્રકૃતિનું જ સ્વરૂપ છે
અને સમશક્તીમાં દેવીની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે-વિદ્યાઃ સમસ્તાસ્તવ
દેવિભેદાઃ સ્ત્રિયઃ સમસ્તાઃ સકલા-જગત્સુ । સર્વ વિદ્યા અને
સમસ્ત સ્ત્રિયો પ્રકૃતિનું જ સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિના વિદ્યા અને અવિદ્યા
એવાં બે રૂપ છે. વિદ્યા દ્વારા જીવોની મુક્તિ અને અવિદ્યા વડે
બંધન થાય છે જ્યારે દરેક સ્ત્રી પ્રકૃતિનું જ સ્વરૂપ છે તો સ્ત્રીમાં
પણુ વિદ્યા અને અવિદ્યા છેજ. વિદ્યા સત્ત્વપ્રધાન ભાવ છે અને
અવિદ્યા તમપ્રધાન ભાવ છે. વિદ્યા ભાવની પુષ્ટિથી સ્ત્રી સાક્ષાત્
જગદંબારૂપ છે. અને અવિદ્યાની વૃદ્ધિથી પાપરૂપ થાય છે માટે
સ્ત્રીમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઇ પાતિવ્રત પરાયણ રહેવામાંજ તેનું શ્રેય
છે તો માતા પિતા પતિ આદિ સર્વની શ્રદ્ધ છે કે સ્ત્રીને કન્યા-
દશાથી માંડીને મૃત્યુ પર્્યંત એવીજ શિક્ષા આપે. આર્ય શાસ્ત્રોની
રચના ઉપર કહેલા લક્ષ્યપરજ નિર્ભર છે.

નારી જીવનના સાધારણ ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવેલા છે.
જેમકે (૧) કન્યા (૨) ગૃહિણી (૩) વિધવા. નારીનો મુખ્ય ધર્મ

પાતિવ્રત્ય હોવાથી તે વ્રતને માટેજ સર્વ વ્યવસ્થા હોય છે. કન્યાવ-
સ્થામાં પાતિવ્રત્યનું શિક્ષણ, ગૃહિણી અવસ્થામાં તેના ચરિતાર્થ
અને વિધવા અવસ્થામાં તેનું ઉદ્યાપન થાય છે. નારીની પ્રગતિનું
તૃતીય સ્થાન વિધવા અવસ્થા છે 'સાંપ્રત સમયમાં વિધવા થવામાં
અનેક પ્રકારનાં બાહ્ય નિમિત્તો કથન કરાતાં સંભળાય છે. પરંતુ
અચાર્ય રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો સમજાય કે તેનું અર્થ કારણ
પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગ છે. દેવયોગે કદિ કોઈના ઉપર આ ચક્ર આવી
પડે તો એ વૈધવ્ય દશામાં પાતિવ્રત્યનું ઉદ્યાપન થાય છે. સતીત્વના
પરમ પવિત્ર ભાવ ભાવિત સતીનું જે અંતઃકરણ ગૃહસ્થાવસ્થામાં
પતિના સાકારસ્વરૂપમાં તન્મય થઈ રહ્યું હતું તેજ અંતઃકરણ
વૈધવ્યદશાસ્પ સંન્યાસઅવસ્થામાં પરમ દેવતા પતિના નિરાકાર
સ્વરૂપમાં તન્મય થઈ સ્ત્રી ધર્મની પૂર્ણતાનું સાધન કરાવે છે તેથી
આ તૃતીય દશા પરમ ગૌરવાન્વિત અને પરમ પવિત્ર છે. પતિની
તન્મયતાના પ્રભાવથી સ્ત્રીની મુક્તિ અર્થાત્ પુરૂષ યોગિ પ્રાપ્ત થાય
છે. પતિવ્રતા સતી પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી પતિલોક (પંચમલોક)
તપલોકમાં જઈ પતિ સાથે આનંદ નિમગ્ન રહે છે. આ પ્રકારે પાતિ-
વ્રત્યની પૂર્ણતા થતાં પુનઃ જન્મ સમયે તેને સ્ત્રીયોગિ મળતી નથી.
તે પાપયોગિની મુક્ત થઈને ત્રિશ્રેયસ્પદ પુરૂષ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે;
ઉદ્ભિજ્યોગિની આરંભી તેને સ્ત્રી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો આરંભ થયો
હતો. તે પાતિવ્રત્યની પૂર્ણતાથી તે પ્રવાહનો અંત આવી જાય છે.
આપણા પૂજ્ય મહર્ષિઓએ આ વાત લક્ષમાં રાખીનેજ સ્ત્રીને પાતિ-
વ્રત્ય ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેથી પોતાનું હિત ધ્યેયનાર સ્ત્રી
એકજ પતિમાં તન્મય રહે. અનેકમાં ચિત્તની ચંચલતા વિક્ષિપામે છે.

જેથી તન્મયતા થઇ શકતી નથી. પાતમાં તન્મયતા વિના સ્ત્રી ધર્મની પૂર્ણતા થતી નથી એ વિના મુક્તિ નથી માટે સ્ત્રી સર્વાવસ્થામાં પાતિવ્રત્ય ધર્મ પરાયણ રહે તેમાંજ તેનું કલ્યાણ છે. આથી એજ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી પુર્નલગ્ન કરી શકે નહિ.

વિવાહ સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો તેથી પણ પુનર્લગ્ન પર એક પ્રકારનો પ્રકાશ પડશે તો વિવાહના હેતુ વિચારીએ. પુરુષ શક્તિની સાથે સ્ત્રી શક્તિને મેળવીને નવીન પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવા માટે વિવાહ છે. એ બેઉ શક્તિઓનો મેળ એ પ્રાકૃતિક (કુદરતી) વ્યાપાર છે. એટલા માટે આજુ પરમાણુથી માંડી પરમાત્મા પર્યંત ઉભયે શક્તિનો મેળ જોવામાં આવે છે. કારણમા એ શક્તિ હોવાથી કાર્ષ્ય સંસારના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ, સકલ રાજ્યમાં એ શક્તિઓ વિદ્યમાન છે. એમાં કશી શંકા નથી. સૃષ્ટિ ધારાના વિસ્તાર માટે એ શક્તિઓનું સમ્મેલન એ વિવાહનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે. વિવાહનો બીજો હેતુ વિયુક્ત એ શક્તિઓને સંયુક્ત કરી અદ્વિતીય પૂર્ણતા સમ્પાદન કરવી એ છે. વિલાસશીલ પ્રકૃતિ શક્તિને પુરુષમાં લય કરી અદ્વિતીય પૂર્ણતા સ્થાપન કરવી એજ વિવાહ અગર સૃષ્ટિ વિસ્તારમાં હેતુ છે. મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવ સ્વતંત્ર હોવાથી ઈન્દ્રિય લાલસા અત્યંત વધી જાય છે પ્રત્યેક પુરુષના મનમાં સર્વ સ્ત્રીઓને માટે અને પ્રત્યેક સ્ત્રીના મનમાં સર્વ પુરુષોને માટે ભોગ ભાવ પ્રાકૃતિક રૂપથી વિદ્યમાન છે. તેનો સંકોચ કરી એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી પરસ્પર પ્રેમ બાંધી ધર્માશ્રય અને અનેક પ્રકારના નિયમોથી ભાવ શુદ્ધિ દ્વારા ઉક્ત વાસનાને ધીરે ધીરે ઘટાડી અંતમાં નિવૃત્તિમાં મનુષ્યને લઈ જવો એ વિવાહમાં કારણ છે પ્રજોત્પત્તિ દ્વારા વંશ રક્ષા અને પિતૃશ્રાણુ શોધ એ પણ વિવાહમાં નિદાન છે આધ્યા-

ત્રિમક ઉન્નતિમાં પણ વિવાહ સંસ્કાર સહાયક છે. આ હકીકતો જોતાં પણ સ્ત્રી અન્ય પતિ સાથે વિવાહ કરી શકે નહિ.

અર્વાચીન સમયમાં કેટલાએક પુરૂષો પુનર્લગ્ન કરવાં જોઈએ. એ પક્ષનાં કેટલાં એક કારણો આગળ કરે છે પણ તે સખળ છે કે નિર્બળ તે તત્વેનો વિચાર કરી આ વિષયને પૂર્ણ કરીશું.

યૂરોપના બાહ્ય ચમકારાથી ભારતના તનુજેના મનમાં તનમનાટ થયો છે. જેથી અર્થ પ્રાપ્તિમાંજ ઉન્નતિ માની તે દેશના રીત-રીવાજો અહીં પણ ચલાવવા મથે છે. તેઓ એવી દલીલ લાવે છે કે પાશ્ચાત્ય અનેક જાતિઓમાં વિધવા વિવાહ પ્રચલિત છતાં ત્યાં ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. અને મોટા વીર પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે. તો પછી ભારતવર્ષમાં પુનર્લગ્નથી શા માટે પ્રગતિ નહિ થાય ? આ બાબતમાં તે જો વિચાર કરે તો તુર્ત સમજાય કે આ વાત કેવળ નિર્બળ છે. કારણ કે દરેક જાતિની ઉન્નતિ થવાનું કારણ તેમાં રહેલા સંસ્કારો છે નવીન સંસ્કારવાલી નવીન જાતિને સુધારવાની રીત જુદી છે. અને જુના સંસ્કારવાલી જાતિને સુધારવાની ક્રિયા ભિન્ન છે. પુરાણ સંસ્કારો ખગડી જતાં, તેમાં સુધારો કરવાથી તેની પ્રગતિ થાય છે. તેને બદલે જો એ સંસ્કારોનો નાશ કરવામાં આવે તો એ જાતિનો નાશજ થાય છે. જે દેશની સ્ત્રીઓમાં પાતિ-વૃત્તના સંસ્કાર નથી તેની ખીજ પ્રકારના સંસ્કારોથી ખીજ રીતે ઉન્નતિ થાય છે. પણ જ્યાં સ્ત્રીઓના હૃદયમાં પાતિવૃત્તના સંસ્કારો અનાદિકાલથી વ્યાપ્ત છે અને એ વિના સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વજ વ્યર્થ થાય છે તે ઠેકાણે તે સંસ્કારોનો નાશ કરવો એ સ્ત્રીઓનોજ નાશ કરવા જેવું છે. તેથી પુનર્લગ્ન માટે આ ટેકો ટકી શકતો નથી.

કેટલાએક મનુષ્ય કર્ણાનો પક્ષ લઈને, કોઈ હિંદુની સંખ્યા

વૃદ્ધિનો પક્ષ લઇને પુનર્વિવાહનું મંડન કરવા મગી પડે છે. પણ તેના પર વિચાર કરતાં આપણને માણસ પડશે કે એ તેમની દલીલો કેવળ દોષળી અને યુક્તિહીન છે દયાળુ પુરુષોનું એ કથન છે કે વિધવાઓ પતિપ્રેમથી વ્યુત થઇ ધણું કष्ट પામે છે. માટે તેઓને તેમાંથી બચાવવાને તેનાં ફરી લગ્ન કરી નાંખવા જોઇએ. આવા પ્રકારના ઉચ્ચાર કર્મના નિયમને ન સમજવાથી તેઓ કરે છે. વેદ-ધર્મમાં પુનર્લગ્ન છે એ અનેક પ્રકારે સિદ્ધ થયેલું જ છે. એટલે દરેક પ્રાણીમાં જન્મજન્માન્તરના સંસ્કાર રહેલા જ છે. તેમાં શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે તેના તે પ્રમાણે સુખ દુઃખ ફળ જરૂર મળે જ છે. તદ્દનુસાર વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવું એ પણ એક કર્મ યોગ છે. કુદરતના જે જે નિયમો છે તેનું નિયમન કરનાર ધર્મ શક્તિ છે, તેમા મનુષ્ય ફેરફાર કરી શકવા સમર્થ નથી છતાં કદિ ફેરફાર કરવા મથે છે તો ચાલતા નિયમોમાં ગોટાળો થઇ કંઈ જીવું જ ખરાબ પરિણામ આવે છે. તેમ વિધવા થનારને પુનઃ પતિ સુખનું અનુસંધાન કરી આપનારાઓએ આ વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ તેના પ્રારબ્ધમાં એ સુખ નથી તો બીજું કોણ અપાવી શકે ? માટે એ વિચાર અનુપયોગી છે. જો વિધવા પર દયા આવતી હોય તો તેમણે તે પોતાના ધર્મ પાળી કામવૃત્તિથી વિરામ પામી શકે તેવી યોજના કરી આપવી જોઇએ. કામવૃત્તિને ત્યજવાથીજ શાન્ત થાય છે. ભજવાથી તો વૃદ્ધિ પામે છે. માટે હિતેચ્છુઓએ તે ત્યાગ થાય તેજ ઘટના ઉતારવી તેથી એ દલીલ પુનર્લગ્ન માટે નકામી છે.

પુનર્લગ્નના વકીલો બીજી યુક્તિએ લાવે છે કે વિધવાઓ ન-કામી રહે તે ઠીક નહિ માટે તે પુત્ર પેદા કરી શકે એવી યુક્તિ કરી

આપવી જેથી હિંદની વસ્તી વધે ! આ વિચાર પણ તુચ્છ જ છે જેઓ પોતાને ઠીક સમજનાર અને વિદ્યાના ખાં છે તેઓની આ દલીલ આશ્ચર્ય અને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આર્ય જાતિ પોતાનાં સર્વ લક્ષણો ભૂલીને કેવલ સંખ્યાપરજ આવી ગઈ છે. સંખ્યા વધારવી ઘટાડવીએ જાતિનું અગર ચડતીનું લક્ષણ નથી જાતિનું લક્ષણ તો એની દૃઢતા છે. કદિ સંખ્યા વૃદ્ધિ પામે પણ જાતીયતા નષ્ટ થઈ જાય અગર નબળી પડી જાય તો તેથી ઉન્નતિ કદિ પણ થતી નથી કદિ સંખ્યા ઘટી જાય પણ જાતીયતાનું ખીજ નાશ ન પામે તો તેથી જાતિની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. માટે જાતિની વૃદ્ધિ જાતિનાસં-રક્ષણ પૂર્વક જ થવી જોઈએ પુનર્લગ્નથી જાતીયતાનો ધ્વંસ નાશ થાય છે અને વર્ણ સંકરની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે વિધવા વિવાહ એ રીતે પણ ઇષ્ટ નથી.

વિધવા વિવાહની ધૂતમાં ચડેલા પાગલ પુરૂષોની ત્રીજી વાત એ છે કે વિધવા સ્ત્રીઓ સર્વ વ્યભિચારિણી થઈ બ્રૂણ હત્યા કરશે માટે વિવાહ કરી દેવા જોઈએ. એ યુક્તિ પણ નકામી છે અર્વાચીન પુરૂષોએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આદર્શ ઉચ્ચ હોય તોજ પ્રગતિ થઈ શકે છે. નીચ આદર્શવાલી જ્ઞાતિ આગળ વધી શકતી નથી. જે જાતિ પ્રથમથીજ પોતાની સ્ત્રીઓને વ્યભિચારિણી અગર બ્રૂણહત્યા કરનારી સમજે છે અને એજ કલ્પના પર આદર્શ બનાવી ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા લાગે છે તે જાતિ ક્યારે પણ પોતાની પ્રગતિ કરી શકતી નથી. વિધવાઓને વ્યભિચાર દોષમાથી બચાવવાને! અન્ય ઈલાજ જ નથી એ ચિન્તા કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી પણ ઉલટું લગ્ન્યાર્પદ છે માટે એ બાબત છોડી વિધવાનું જીવન સતીના જેવું આદર્શ થાય એવી યોજના કરવી એ વધારે હિતકારક છે.

પ્રથમથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રી જાતિમાં અવિધાનો અંશ વધારે છે. તેથી પુરૂષ કરતા અછગુણ કામ સ્ત્રીમાં છે. તદુપ-
રાંબ વિધા લગ્ન, અને ધૈર્ય પણ છે. તો વિધવાનું જીવન એવા
પ્રકારનું રચી આપવું જોઈએ કે જેથી અવિધાનો અંશ નાશ પામી
વિધાનો પ્રભાવ પ્રક્ટી નીકળે. આજકાલ જે વિધવાઓ બગડે છે
તેમાં શિક્ષાનો અભાવ અને તેની સાથેનું અયોગ્ય વર્તન એ કારણ
છે. વિધવા થતાં જ ગૃહસ્થ લોકો તેને માટે હલકી ભાવના બાંધે
છે. એ વિચાર શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે. આર્યશાસ્ત્રમાં તો ભોગ કરતા ત્યા-
ગનો મહિમા વધારે બતાવ્યો છે. મહર્ષિ વ્યાસ કહે છે કે.

यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतःषोडशीं कलाम् ॥*

અર્થ—સંસારમાં કામજનિત જે સુખો છે તે અથવા સ્વર્ગના
ઉચ્ચ ભોગ સુખો છે તે બેઉ પ્રકારના સુખો, વાસનાક્ષયથી જે સુખ
પ્રાપ્ત થાય છે તેના સોળમા ભાગ બરાબર નથી. શ્રી ગીતાજીમાં પણ
શ્રી ભગવાન કહે છે કે—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एवते

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

शक्रोर्तीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात्

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

ભાવાર્થ—વિષયોની સાથે ઇન્દ્રિયોનો સમ્બન્ધ થવાથી જે
કંઈ સુખ થાય છે તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે તે સુખ, દુઃખ-
રૂપ છે. તેમ જ વિષયજન્ય સુખ આદિ અન્તવાગાં અને નશ્વર છે.

માટે વિચારવાનું પુરૂષ વિષય સુખમાં મત્ત થતા નથી. સંસારમાં તેજ સાચો સુખી અને યથાર્થ યોગી છે. કે જેણે આ જન્મ કામ ક્રોધના વેગને સહન કર્યો છે. અર્થાત્ ત્યાગ જ ઉત્તમ છે.

ગૃહસ્થો વિષયી હોવાથી દુઃખી અને સંન્યાસીઓ ત્યાગી હોવાથી સુખી છે. જ્યારે એજ અવસ્થા-ત્યાગ અવસ્થા-વિધવાની છે તો વિધવા હતભાગિની છે કે ઉત્તમ ભાગ્યવાન છે એ બુદ્ધિમાન વિચારશે. વિધવાનો પુરૂષની સાથેનો કામ ભોગ છૂટી ગયો તેથી વિધવા દુખિની થઈ ગઈ એ વાત કૌતકજનક છે. કોઈએ કહી પણ એવું સાંભળ્યું છે કે કામદ્વારા ક્રોધને સુખ મળ્યું હોય એમ કોઈ શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું પણ છે? શાસ્ત્રમાં તો કામ ક્રોધને નરકનાં દ્વાર કહેલાં છે. આનંદનાં દ્વાર નહિ. કામ એ ચિત્તનો ઉન્માદ માત્ર છે. મનુષ્ય તેમાં ફસાય છે. રસીને સુખ અનુભવવું એ વાત જીદી છે. અને યથાર્થ સુખનો અનુભવ કરવો એ વાત અલગ છે, કામદ્વારા ક્રોધને સુખ પ્રાપ્તિ થતી નથી. પણ વિષય છૂટવાથી જ સત્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે વિધવા ત્યાગ કરે તેથી દુઃખી નહિ પણ સુખી છે. અભાગી નહિ પણ સુભાગી છે અન્ય ગૃહીઓથી અધમ નહિ પણ સર્વની પૂજ્યા છે, વિધવા જ્યારે વિંધ્યના ત્યાગથી શ્રેષ્ઠત્વને પ્રાપ્ત છે ત્યારે તેને લગ્ન કરી, ગમે તેવાં બાનાં બતાવી, લલચાવવી એતો એક પ્રકારનું પાપ જ છે. તેમ વિધવા પણ પુનર્લગ્નના અધમ રસ્તાપર જઈ પાપ પાંકમાં જ પડે છે. માટે પુનર્લગ્ન સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

ઈશ્વરાનુસંધાન.

મત પ્રકરણના વિચારથી સ્પષ્ટ થયું કે પુનર્લગ્ન કરવાથી વિધવાની ચડતી નહિ પણ પડતી જ થાય છે તો પુનર્લગ્ન થઇ શકે નહિ. ત્યારે વિધવાએ પરમાત્મ પરાયણ થવું એજ શ્રેયસ્કર છે. પ્રભુ પરાયણ થવા માટે તેણે પોતાના તપઃ પ્રધાન ધર્મ પરાયણ થવું જોઈએ. વ્યવહાર તરફ જોતાં પણ એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જે ઘરમાં સારા મનુષ્યને જોલાવવાનું નક્કી થાય છે. તે ઘરમાં વસતા પુરૂષની પાસે જેવી સંપત્તિ હોય તે પ્રમાણે ગૃહની શોભા કરવામાં આવે છે. તેની પાસે જે જે સારા પદાર્થો હોય તે પેલા સારા મનુષ્યના ઉપયોગમાં જે રીતે આવે તેવી યોજના કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરાનુસંધાન કરવા ઇચ્છનારે પોતાના અતઃકરણને સ્વચ્છ અને વિશાળ કરવું જોઈએ. પછીથી જે કાંઈ સારા ગુણ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય તે પરમાત્માના ઉપયોગમાં જે રીતે આવે તે રીતે તેની યોજના કરવી, આવે. પ્રકાર સિદ્ધ કરવા મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે વિધવાએ પણ પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરવું જોઈએ. તેનો જ અત્ર વિચાર કરી આ વિષયને પૂર્ણ કરીશું.

પતિના અવસાન પછી શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીની જે જ દિશાઓ કર્તવ્યને માટે નક્કી કરેલ છે. વિષ્ણુ સંહિતામાં લખ્યું છે કે—
 મૃતે મર્ષરિ બ્રહ્મચર્ય તદન્વારોહણં વા અર્થ. પતિના મરણ પછી સતી સ્ત્રી બ્રહ્મચારિણી રહે અથવા પતિની સાથે બળી મરે. એ જ પ્રકારે હારીત સંહિતામાં લખ્યું છે કે —

યા સ્ત્રી મૃતં પરિબ્વજ્ય દગ્ધા ચેદ્ધવ્યવાહને

સા મર્ત્તુલોકમામોતિ હરિણા કમલા યથા ॥

અર્થ—મરેલા પતિની સાથે જે સ્ત્રી સહમૃતા થાય છે તેને વાસ, લક્ષ્મી જેમ હરિની સાથે રહે છે તેમ પતિની સાથે ચતિલોકમાં થાય છે. તેમ જ દક્ષ સંહિતામાં લખ્યું છે કે.

મૃતે ભર્તારિ યા નારી સમારોહેદ્ધુતાશનઃ
સા ભવેત્તુ શુભાચારા સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥

અર્થ—પતિના મૃત્યુ પછી જે સ્ત્રી તેનું અનુગમન કરે છે. તે સદાચારયુક્ત કહેવાય છે. અને તે સ્વર્ગમાં પણ દેવોની પૂજ્યા ગણાય છે. મહર્ષિ પરાશરજીએ લખ્યું છે કે—

મૃતે ભર્તારિ યા નારી બ્રહ્મચર્યવ્રતે સ્થિતા
સા મૃતા લભતે સ્વર્ગે યથા તે બ્રહ્મચારિણઃ ॥
તિસ્રઃ કોટ્યોઽર્ધકોટી ચ યાનિ રોમાણિ માનવે
તાવંત્કાલં વસેત્સ્વર્ગે ભર્તારં યાનુગચ્છતિ ॥

અર્થ—પતિના મરણ પછી જે સ્ત્રી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે તેને બ્રહ્મચારિણીની પેઠે સ્વર્ગ મળે છે અને જે સ્ત્રી પતિની સાથે સતી થાય છે તેને, તેના શરીરમાં સાડાત્રણ કરોડ રોમ છે તેટલો સમય સ્વર્ગવાસ થાય છે. આ પ્રકારે પાતિવ્રત્યના પૂર્ણ અનુષ્ઠાનથી બ્રહ્મચારિણી સતીમાં ઉત્તમ શક્તિ આવે છે. આ પાતિવ્રત્ય શક્તિને પ્રભાવ કેટલો છે તેનું અન્ય દેશના બુદ્ધિમાન ગણાતા પુરૂષોને પણ સ્વપ્ન નથી તો અન્યની શી વાત. ? તેથી બારતેતર દેશના વાસીઓના વચનપર આધાર રાખી પાતિવ્રત્યમાં બ્રહ્મતા ભરવા પ્રવૃત્તિ કરવી એ પણ એક પડતીનું જ નિશાન છે. વેદો પણ સતી મહિ-

માની શ્લાઘા કરે છે. અથર્વવેદમાં લખ્યું છે કે—इयंनारी पति-
लोकं कृणाना.....धर्मं राणमनुपालयन्ति આ પ્રકારે અનેક
વચનોથી પતિવોદ્ધની ઇચ્છા કરનાર સતીને માટે સનાતન પાતિવ્રત્ય
ધર્મપાલનની જ આજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

ગૃહિણી સતીનું જીવન, ગૃહસ્થ પુરૂષની પેઠે પતિની સાક્ષરમૂર્તિની
ઉપાસના છે. તેમ જ ત્યાગી, સંન્યાસી સાધારણતઃ નિર્ગુણ નિરા-
કારના ઉપાસક છે. તે જ રીતે વિધવાનું જીવન પણ પોતાના નિર્ગુણ
પતિની ઉપાસનામાં જ ગુજરવાનું છે. તેથી તેના ધર્મ મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે નક્કી કર્યા છે. તે ધર્મોનું સ્વરૂપ બતાવતાં પહેલાં એક
અગત્યની સૂચના કરવાની છે તે એકે ધણાં મનુષ્યો એવાં જોવામાં
આવે છે કે, હરકોઇ પુસ્તકમાંથી ગમે તે વર્ણાશ્રમના કે કોઈ વ્ય-
ક્તિના ધર્મો પ્રથમ જાણી લે છે. પછીથી તેમના જે જે ધર્મ
પાળતા હોય તે તરફ દૃષ્ટિ ન કરતાં જે ધર્મ ન પાળી શકાતો
હોય તે પર ધ્યાન આપી દૂષણો જોવા લાગે છે. અને
વિધવાના જે ધર્મો લખ્યા છે તે પરથી તેમનાં દૂષણો ન જોતાં.
ગુણ જ જોવા તેમ જ વિધવાએ પણ આમાંથી જેટલા બની શકે
તેટલા ધર્મ પાળવા અને જેમ બને તેમ તે ધર્મ વધારે પાલન થાય
એવાજ પ્રકારનું મનનું વલણ રાખવું. હરકોઇ ધર્મ પાળવાનો મુખ્ય
હેતુ એ છે કે મનુષ્ય પરમાત્મ પરાયણ રહે. તે જેટલે અંશે સફળ
થાય તેટલો ધર્મ તેણે પાળ્યો, એમ કહી જ શકાય. એ વાત પણ
લક્ષમાં રાખવી.

વિધવાના ધર્મ સંન્યાસીની સાથે મળતા જ આવે છે. હા-
રીત સંહિતામાં લખ્યું છે કે—

કેશરંજનતામ્બૂલગન્ધપુષ્પાદિસેવનમ્
 ભૂષણં રંગવસ્ત્રં ચ કાંસ્યપાત્રેષુ ભોજનમ્ ॥
 દ્વિવારભોજનં ચાઽક્ષ્ણોરંજનં વર્જયેત્સદા
 સ્નાત્વા શુક્લામ્બરધરા જિતક્રોધા જિતેન્દ્રિયા ॥
 ન કલ્પકુહકા સાધ્વી તન્દ્રાઽઽલસ્ય વિવર્જિતા
 સુનિર્મલા શુભાઽઽચારા નિત્યં સમ્પૂજયેદ્દરિમ્ ॥
 ક્ષિતિશાયી ભવેદ્રાત્રૌ શુચૌ દેશે કુશોત્તરે
 ધ્યાનયોગપરા નિત્યં સતાં સંગે વ્યવસ્થિતા ॥
 તપશ્ચરણસંયુક્તા યાવજ્જીવં સમાચરેત્
 તાવત્તિષ્ઠેન્નિરાહારા ભવેદ્યદિ રજસ્વલા ॥
 અન્ય શાસ્ત્રોભાં પણુ મહર્ષિઓ કહે છે કે—
 દ્વિર્ભોજનં પરાઽન્નં ચ મૈથુનાઽઽમિષ ભૂપણમ્
 પર્યંકં રક્તવાસશ્ચ વિધવા પરિવર્જયેત્ ॥
 નાંઽગમુદ્વર્તયેદ્વાસૈર્ગ્રામ્યાઽઽલાપમપિ ત્યજેત્
 દેવવ્રતા નયેત્કાલં વૈધવ્યં ધર્મમાશ્રિતા ॥

પૂજ્યપાદ વેદવ્યાસ પણુ કહે છે કે—

અનુયાતિ ન ભર્તારં યદિ દૈવાત્કથંચન
 તત્રાપિ શીલં સંરક્ષ્યં શીલભંગાત્પતત્યધઃ ॥
 વિધવાકબરીબન્ધો ભર્તૃબન્ધાયજાગતે

શિરસો વપનં કાર્યં તસ્માદ્વિધવયાસદા ॥
 એકાઽઽહારઃ સદા કાર્યો ન દ્વિતીયઃ કદાચન
 પર્યંકરણયેની નારી વિધવા પાતયેત્પતિમ્
 તસ્માદ્બ્રૂશયનં કાર્યં પતિ સૌખ્ય સમીહયા ॥
 નૈવાંગોદ્ધર્ત્તનં કાર્યં ન તામ્બૂલસ્ય ભક્ષણમ્
 ગન્ધદ્રવ્યસ્યસમ્ભોગો નૈવ કાર્યસ્તયાકચિત્ ॥
 શ્વેતવસ્ત્રં સદા ધાર્યમન્યથા રૌરવં વ્રજેત્
 इत्येवं नियमैर्युक्ता विधवाऽपि पतिव्रता ॥

ભાવાર્થ—કેશરંજન (માથામાં તેલ નાખવું) પાન તથા ગ-
 ન્ધપુષ્પાદિતું સેવન અલંકાર (ધરેણું) રંગેલાં વસ્ત્રો, કાંસાના
 પાત્રમાં ભોજન, જે વખત જમવું આખોમાં અંજન કરવું. એ સર્વ
 વિધવાએ ત્યાગ કરવાં. વિધવા સ્ત્રી રનાત કરીને હમેશાં ધોળાં વસ્ત્ર
 પહેરે. કોધને જીતીને મનને કબજે રાખે. પાપ અને છલનો આશ્રય
 ન કરે. તન્દ્રા તથા આળસને અળગાં કરી નિર્મલ શુદ્ધચારી થઈ
 ભગવાનની પૂજા કરે. પવિત્ર દર્બાસન પાથરીને ભૂમિકાપર શયન કરે.
 સર્વદા ધ્યાનમાં પ્રીતિવાળી થઈને સત્સંગ કરે. યાવત જીવન તપશ્ચ-
 ર્યામાં ગાળે. રજસ્વલા થાય ત્યારે વિધવા સ્ત્રી ઉપવાસ કરે અથવા
 દેશકાળને અનુસરી સ્વલ્પ આહાર કરે. જે વખત ભોજન, પારકારું
 અન્ન ખાવું, મૈથુન, માંસ, અલંકાર, ખાટલાપર સુવું, રંગેલાં વસ્ત્ર
 પહેરવાં, એ વિધવા સ્ત્રી ત્યાગ કરે, વસ્ત્રથી દેહ માર્જન ન કરે,
 અસત્ય વાતચિતને પણ ત્યજે. એ પ્રકારે વિધવા ધર્મને આશ્રય

કરી દેવવ્રત થઈ કાલ વિતાવે. પતિનું મરણ થતાં સ્ત્રીએ તેની સાથે સતી થવું એ ઉત્તમ છે. છતાં દૈવયોગે કોઈ કારણવશાત્ તેમ ન બની શકે તો વિધવા સ્ત્રી શીલ રક્ષા જરૂર કરે. કેમકે શીલભંગથી જરૂર અધોગતિ થાય છે. વિધવા સ્ત્રી જો વેણી બંધન કરે છે તો તે તેના પતિના બંધનમાં કારણભૂત થાય છે માટે વિધવાએ મુંડન કરાવવું. જોઈએ. વિધવાએ એક જ વખત અહાર કરવો. શય્યામાં સૂવું નહિ. શરીરને માર્જન કરવું, પાન ખાવા અને ગંધ દ્રવ્યનું સેવન કરવું એ વિધવાને માટે અધર્મ ગણાય છે, વિધવાએ હમેશા ધોળા વસ્ત્રો પહેરવા જોઈએ. વિધવા બીજાં વસ્ત્ર ધારણ કરે તો પાપ છે. આવા પ્રકારના નિયમો પાળીને રહેનારી વિધવા પોતાના પાતિવ્રત્યનું ચાલન ખરાખર કરી શકે છે.

આ પ્રકારે સંયમશીલ સ્ત્રી મરણ પામેલા પતિના આત્માની સાથે પોતાના આત્માને મેળવી અનન્ત આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. વિધવા સ્ત્રીના પતિનો આત્મા ગમે તે લોકમાં હોય તોપણ સ્ત્રીની પ્રેમ શક્તિના પ્રભાવથી તેના મનોચત્રમાંથી નીકળનારી બળવાન વૃત્તિ ત્યાં જઈ પતિના હૃદય ચત્રને સ્પર્શ કરે છે. અને તેના ચિત્તમાં શાન્તિ તથા આનંદની ધારા વર્ષાવે છે અને સંસારમાં દામ્પત્ય પ્રેમનો આદર્શ સ્થાપન કરે છે. !

પ્રેમ એ સૂક્ષ્મ જગતની વસ્તુ છે. પતિ જીવતો હોય છે તે વખતે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ બેકમાં પ્રેમ વહેંચાયેલો રહે છે તેમજ સ્થૂલ કારણને યોગે પ્રેમમાં કાઈકે તરલતા રહે છે. પતિના સ્થૂલ દેહનો નાશ થવાથી કેવલ સૂક્ષ્મ દેહ અગર આત્મા સાથે એ પવિત્ર પ્રેમનો સમ્બન્ધ

જોય છે ત્યારે તેની તરફતા નષ્ટ થઈ અંબીરતા વૃદ્ધિ પામે છે. અને
 જેમ સ્થૂલ માયાની શીલાને છોડીને સમાધિસ્થ પુરુષ પરમાત્માના
 પરમ સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય સ્વરૂપમાં દિવાનિશિ રમણુ કરે છે. તેમાં સ્થૂલ
 જગતને મલીનભાવ રહેતો નથી. એજ રીતે સતી સ્ત્રી પરલોક ગત
 પ્રાણપતિના હૃદય સાથે સૂક્ષ્મ જગતમાં સમ્મિલન કરી તેનાજ ચરણ
 કમલમાં તન્મય અખંડ પવિત્ર આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. જે રીતે
 જીવન્મુક્ત પુરુષ શરીરત્યાગ સમયે પરમબ્રહ્મમાં લય પામી મુક્તિ
 લાભ મેળવે છે તેજ રીતે સતી વિધવા પણ દેહ ત્યાગ કરી પતિના
 સ્વરૂપમાં લય પામી પંચમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે અનાય જાતિથી
 આર્થજાતિની જે વિશેષતા છે તેમાં આપણ એક અપૂર્વ વિશેષતા છે.

વિધવાના ધર્મરૂપે નિયોગને પણ કેટલાએક ગણે છે પણ
 જો પિયાર કરવામાં આવે તો નિયોગ ધર્મ નથી પણ નિંદા છે.
 મહર્ષિમનુ પય કહે છે કે—

નાડન્યસ્મિન્વિધવાનારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ
 અન્યસ્મિન્હિ નિયુંજાના ધર્મે હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥
 નોદ્દાહિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે કચિત્
 નત્રિવાહવિધાબુક્તં વિધવાઽઽવેદનં પુનઃ ॥
 અયં દ્વિર્જર્હિ વિદ્વદ્ભિઃ પશુધર્મોવિગર્હિતઃ
 મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વેને રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥
 સ મહીમશ્ચિલાં મુંજન્ રાજર્ષિપ્રવરઃ પુરા
 વર્ણાનાં સંકરં ચક્રે કામોપહત ચેતનઃ ॥

તતઃપ્રમૃતિ યો મોઃત્પ્રમીતપતિકાસ્ત્રિયમ્
નિયોજયત્યપત્યાર્થે તં વિગર્હન્તિ સાધવઃ ॥

અર્થ—દ્વિજાતિએ વિધવા અગર નિસ્સંતાન સ્ત્રીને નિયોગ કદિ પણ કરાવે નહિ. કારણ કે પતિ સિવાય અન્ય પુરુષની સાથે સ્ત્રીને નિયુક્ત કરવાથી સનાતન એક પતિવ્રત ધર્મની હાનિ થાય છે. વિવાહ ક્રિયાના જેટલા મંત્ર છે એ વૈદિક મંત્રોમાં નિયોગની આજ્ઞા કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતી નથી. અને કોઈ પણ પ્રકારથી વૈદિક મંત્રોમાં વિધવા વિવાહ પણ લખવામાં આવ્યા નથી. શાસ્ત્ર મર્મને જાણનારા નિયોગને પણ ધર્મ સમજી તેની નિંદા કરે છે. એ નિયોગ વિધિ પાપી મહારાજા વેનના સમયમાં પ્રચલિત હતો. મહારાજા વેન સમસ્ત પૃથ્વીનું અધિપતિપણું પ્રાપ્ત કરીને તેમજ રાજર્ષિઓમાં અથ ગણ્ય થઈ અંતમા પાપાસક્ત તથા કામોન્મત્ત થઈ એ પ્રકારની વિધિ દ્વારા વર્ણસંકર પ્રગ્મની ઉત્પત્તિ કરાવી હતી તે સમયથી જે મનુષ્ય પુત્ર માટે વિધવા સ્ત્રીને નિયોગ કરાવે છે તેની સાધુગણો બહુ નિંદા કરે છે.

માણસ પણ નથી માટે પશુધર્મ તે મનુષ્યને માટે વિહિત નથી. એ સિવાય મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ જે આર્યજાતિ છે. તેમાં પશુધર્મની આજ્ઞા આપનાર પુરુષ પાપી ગણાય છે. વળી ચાલતા દેશ કાળમાં નિયોગ વિધિ કેવલ અસંભવ છે.

કેટલાએક એવો પ્રકાર આગળ કરે છે કે જ્યારે એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ કરી શકે છે અને તે છતાં તે પ્રભુ પરાયણ પણ રહે છે. તો સ્ત્રી બીજો પતિ કરી પરમાત્મ પરાયણ શા માટે ન રહે ? આ વિચાર પણ તુચ્છ છે તે નીચેના વિચારથી સમજાશે.

જેમ સ્ત્રીને માટે એક પતિવ્રત પ્રશંસનીય છે તેમ પુરુષને માટે પણ એક પત્નીવ્રત સ્થાપનીય છે, પણ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ કરતા પુરુષની પ્રકૃતિ વિશેષ હોવાથી જે રીતે એક પતિવ્રત હોવું એ સ્ત્રીને માટે ધર્મ અને મુક્તિનું કારણ છે. એવું પુરુષને માટે એક પત્નીવ્રત હોવું એજ માત્ર ધર્મ નથી. બેઉ પ્રકૃતિની વિશેષતાજ એમાં કારણ છે. મનુષ્યની કહેવામાં આવ્યું છેકે સ્ત્રીનો વિવાહ સૃષ્ટિ વિસ્તાર કરતાં પતિમાં તન્મય થઈ સ્ત્રી યોનિથી મુક્ત થવા માટે છે. અને પુરુષનો વિવાહ સૃષ્ટિ વિસ્તારમાં સહાયતા કરતા પ્રકૃતિને જોઈ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવા માટે છે. સ્ત્રીની મુક્તિ એક પતિમાં તન્મય થવામાં જ છે. માટે સ્ત્રીનો સૃષ્ટિવિસ્તાર, તન્મયતા મુખ્ય રાખીનેજ થવો જોઈએ. તન્મયતાને બગાડીને ન થવો જોઈએ કારણ કે તન્મયતાને બગાડી સૃષ્ટિવિસ્તાર થાય તો તે મુક્તિમાં વિરોધી થશે. માટે તેવો પ્રકાર એ સ્ત્રીને માટે અધર્મ છે તેથી પણ વિધવા પોતામાંજ તન્મય રહે તેજ તેનો યથાર્થ ધર્મ છે. તેમજ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પણ સમજાશે કે સ્ત્રીને માટે એક પતિવ્રતજ ઉત્તમ છે. સ્ત્રીના ગોત્રાદિક સ્વતંત્ર ન હોતા પતિને આધીન છે. તેમજ તેને સંતાનોત્પત્તિ પણ પતિ સમ્યન્ધથીજ થાય છે. સ્ત્રીના સ્વતંત્ર સમ્યન્ધથી તેમ થવું નથી માટે વ્યવહારિક જગતમાં પણ સ્ત્રીના પોતાના સમ્યન્ધથી પણ સૃષ્ટિ વિસ્તાર નિરર્થક છે. પણ પુરુષનો ધર્મ અને મુક્તિનો ઉપાય એવા પ્રકારનો નથી. માટે તેને દ્વિતીયદાર પરિગ્રહની છૂટ છે. શ્રુતિમાં તસ્માદેકો બહોર્વિન્દેત । તસ્માદેકસ્ય બહુયો જાત્યા ભવન્તિ ॥ આ વચનોથી શ્રુતિ પણ અનુમત જણાય છે. હવે બીજી વખત સ્ત્રી પરણવા માટે “સૃષ્ટિ વિસ્તાર ” અને પ્રકૃતિદર્શનાસ્વરૂપસ્થિતિ એ બેજ કારણ છે તેનો વિચાર કરીએ.

સૃષ્ટિ વિસ્તાર અર્થાત્ સંતાનોત્પત્તિ કરીને વંશ રક્ષા કરવા એથી પિતરોના ઋણથી મુક્ત થવાય છે. એ દૌહિક પ્રવૃત્તિ આર્થિક સર્મ છે. નિવૃત્તિ માર્ગનો નહિ. નિવૃત્તિ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિની જોખમ દારી કે કર્તવ્ય કાંઈ રહેતું નથી. માટે સંતાન થતાં પહેલાંજ સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તો અગર પ્રથમ સ્ત્રી દ્વારા સંતાનોત્પત્તિ ન થાય તો આવી સ્થિતિમાં દ્વિતીય વિવાહ ત્યારેજ સંભવે કે પુરૂષનું ચિત્ત પ્રવૃત્તિ માર્ગીય સૃષ્ટિવિસ્તારને ધ્વંસીતું હોય. અન્યથા સ્ત્રી હોય અને સંતાન ન થયું હોય પણ પુરૂષ જો નિવૃત્તિ પરાયણ થઈ જાય અગર પ્રથમ સ્ત્રીનું મૃત્યુ થતાં પુરૂષ નિવૃત્તિ સેવી થઈ જાય અને આત્મા તથા જગતની ઉન્નતિમાં ચિત્તને સમર્પણ કરે તો એવા પુરૂષને પુનઃ પરણવાની જરૂર નથી. એવા પુરૂષને પુત્રોત્પત્તિદ્વારા પિતૃઋણની શોધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તેના આધ્યાત્મિક બળથીજ ઐશ્વર્ય પુરૂષનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે અતઃ સૃષ્ટિ વિસ્તાર પક્ષમાં નિઃસંતાન સ્ત્રી જીવતી રહે અગર સ્ત્રી મરી જાય તો દ્વિતીય સ્ત્રી કરવાની જરૂર છે આ સ્થિતિપર ધ્યાન રાખીને મહાત્મા મનુ તથા અન્ય સ્મૃતિકારોએ દ્વિતીય સ્ત્રી કરવાની દૂર આપી છે.

માર્યાયૈ પૂર્વમારિણ્યૈ દત્ત્વાઽગ્રીનન્ત્યકર્મણિ
પુનર્દારક્રિયાં કુર્યાત્ પુનરાધાનમેવ ચ ॥
બન્ધ્યાઽષ્ટમેઽધિવેદ્યાઽબ્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

ભાવાર્થ—માર્યાનું મૃત્યુ દિ પ્રથમ થઈ જાય તો તેનો દાહ વિગેરે કરી અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી પુનઃ દાર પરિગ્રહ અને અગ્નિ પરિ-

મહિરા સ્ત્રી કદિ વધ્યા હોય તો પ્રથમ ત્રીજી આઠમે વષે, ચતુર્થી હોય તો દસમે વષે, અને કેવળ કન્યા જન્મ આપનારી હોય તો અગ્યારમે વષે, ખીજું લગ્ન કરે, પણ જે અપ્રિય બોલનાર હોય તો પુર્વ ખીજો વિવાહ કરે. આ પ્રકારે દ્વિતીય દારપરિગ્રહ સાધારણુતઃ સૃષ્ટિ વિસ્તારને લક્ષ્ય કરીનેજ કરેલ છે એ સિવાય બ્રહ્મચરિણી, દુઃસ્વાસ્થરા સ્ત્રી હોય તોપણ ખીજી સ્ત્રી કરવાની મહાત્મા મનુની આજ્ઞા છે.

प्रथमाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्
व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्ज्यघ्नी च सर्वदा ॥

અર્થ—મહિરા પીનારી, ખરાબ ચાલવાળી, અસાધ્ય રોગયુક્તા, હિંસક સ્વભાવવાળી, દાનક્ષય કરનારી, સ્ત્રી હોય તો ખીજી વખત વિવાહ કરવો જોઈએ. સ્ત્રી રોગી હોય તે પર ખીજો વિવાહ કરવો સાધારણુતઃ મનુષ્યત્વથી વિરુદ્ધ કાર્ય છે. પરંતુ કદિન રોગ એવા પ્રકારનો થઈ બંધ કે સંતતિ ન થાય તો પુત્રને માટે વિવાહ કરવાની આવશ્યકતા છે.

પુરૂષને માટે દ્વિતીય વિવાહનું કારણ પ્રકૃતિને જોઈને મુક્તિ મેળવવી એ છે. વિવાહનો ઉદ્દેશ્ય વર્ણન કરતી વખત પ્રથમથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વાભાવિકી સકલસ્ત્રીપરાયણુ જે વૃત્તિ છે. તેને અટકાવીને એક જ સ્ત્રીમા એ પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રીભૂત કરી કમશન તેનાથી અલગ થઈ મુક્તિ મેળવવી એ જ પુરૂષને માટે વિવાહનું લક્ષ્ય છે. પ્રવૃત્તિનો એ જ સ્વભાવ છે કે જે મુક્તિનો લક્ષ્ય રૂપી ભાવ શુદ્ધિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે તો પ્રવૃત્તિનો નાશ

અને નિવૃત્તિનો ઉદ્ધ થાય છે. અન્યથા ભાવ શુદ્ધિ અગર શુદ્ધિ
 લક્ષ્ય ન હોય તો પ્રવૃત્તિદ્વારા ધી નાખેલા અગ્નિની પેઠે પ્રવૃત્તિ
 ધીરે ધીરે વધવા લાગે છે. પણ ઘટતી નથી. એટલા માટે મહત્ત્વના
 શ્રમમાં જે પ્રવૃત્તિની આગ્રા છે તે મલિન ભાવ યુક્ત નથી. પરંતુ
 શુદ્ધ ભાવ મૂલક છે. જેના અંતમાં નિવૃત્તિનો ઉદ્ધ થાય છે ત્યાં
 પુરુષ પ્રકૃતિનો પરિત્યાગ કરી મુક્ત થઈ જાય છે. એ મર્યાદાપર પ-
 હોયવાને ભાવશુદ્ધિયુક્ત નિયમિત પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા રહે છે કારણ
 કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ મૂલક પ્રવૃત્તિ જ થોડાં દિવસમાં મૃત્યુને
 તે મર્યાદાપર પહોંચાડી નિવૃત્તિ આપી શકે છે. પણ ઘટના ચક્રથી
 એ અવધિપર પહોંચતા પહેલાં ભાવ શુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિની ચરિતાર્થ-
 તાના કેન્દ્રરૂપ સ્ત્રીનો વિયોગ થઈ જાય તો તે દશામાં પ્રવૃત્તિની
 અવધિપર પહોંચવાના બે ઉપાય બની શકે તેમ છે. પ્રથમ પ્રવૃત્તિના
 વેગને સંસાર તરફથી હટાવી સકલ રસના આધાર ભૂત ભગવાનમાં
 લગાવવામાં આવે તો બની શકે. અગર બીજી વખત લગ્ન કરી
 ભાવશુદ્ધિ મૂલક પ્રવૃત્તિ માટે બીજી સ્ત્રીને, કેન્દ્ર બનાવવામાં આવે.
 પ્રથમ ઉપાયને જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે મહાત્માના જીવનને
 ધન્ય છે અને આર્થ જાતિને અનુકરણીય છે. પણ પુરુષને
 અધિકાર એટલો ઉચ્ચ ન હોય તો બીજા લગ્ન કર્યાં વિના
 પ્રકૃતિથી મુક્ત થવામાં બીજો કોઈ ઉપાય નથી. જે પુરુષ
 આ પ્રકાર ન કરેતો પ્રવૃત્તિ અંદર જ રહે છે. તે એક કેન્દ્ર
 વિના ગમે તેમ ઘૂમતી રહે છે. અને અનર્ગલ ભોગરૂપ પાપ પંકમાં
 પુરુષને ડૂબાવે છે. માટે એ પ્રવૃત્તિને સ્ત્રીરૂપ કેન્દ્રમાં બાંધવી યુક્તિ-
 યુક્ત છે, પરંતુ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે બીજી વખતનો નિ-
 વાહ તે પ્રવૃત્તિને વધારવા નહિ પણ ઘટાડવા માટે છે. સામાન્ય વાત

એ કે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ, નહિતો પ્રવૃત્તિમાં થત યર્થ જતાં નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી જ નથી માટે પુરુષને ખીન્ને વિવાહ યોગ્ય છે. પણ સ્ત્રીને નહિ. મહા ભારતમા વેદ બ્રાહ્મણ કહે છે કે—

एकस्य बह्व्योविहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।

नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः कचित् ॥

અર્થ—એક પુરુષની અનેક સ્ત્રીઓ હોઈ શકે. પરંતુ એક સ્ત્રીના અનેક પતિ હોઈ શકે નહિ. આ વાત પણ ઉપર કહેલ નૃષિ વિસ્તારના પક્ષપર અને સુક્તિના લક્ષ્યપર દૃષ્ટિ રાખીને કહેવામાં આવી છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે સ્ત્રીને ખીન્ને પતિ અથવા નિયોગ. કોઈ પણ પ્રકારથી થઈ શકે જ નહિ. માટે વિધવા સ્ત્રીએ પોતાના ધર્મ સંભાળી, પતિમા તન્મય થવું એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

સ્ત્રી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન છે પુરુષમા ભોગની સીમા છે તેથી ભાવશુદ્ધિપૂર્વક ભોગદ્વારા પુરુષ પ્રવૃત્તિની સીમાપર પહોંચી નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષ મેળવી શકે છે. પરંતુ સ્ત્રીને માટે ભોગની સીમા નથી એટલે પુરુષની પેઠે ભાવશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેને તો હમેશા કામેચ્છા વધતી જ રહે છે. જ્યાં ભોગ શક્તિની મર્યાદા છે ત્યાં ભાવશુદ્ધિદ્વારા ભોગ પ્રવૃત્તિ ઘટતા અંતમા નિવૃત્તિ આવી શકે છે. પણ જ્યાં ભોગની મર્યાદા છે નહિ ત્યાં ભાવશુદ્ધિની ચેષ્ટા ન કરી ભોગ શક્તિની વૃદ્ધિને આધાર આપવો એ ધર્મ અથવા વિ-

ચાર નથી. પણ ધર્મ તો એ જ છે કે, સ્ત્રીને સંયમ શક્તિ, ધૈર્ય શક્તિ, અને વિદ્યા વધે એવા સંયોગો મેળવી આપવાથી જ સ્ત્રી પતિમાં તન્મય થઈ મુક્ત થઈ જાય છે. વિધવાને શરીર લગ્ન કરાવવાથી એવું કદિ શક્ય થઈ શકતું નથી. આથી પણ એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે પુરૂષના ધર્મ અને ઉન્નતિ તથા સ્ત્રીના ધર્મ અને ઉન્નતિ એ ઉભયમાં આકાશ પાતાલ જેટલો ભેદ છે. પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સાધન કરતાં ઉન્નત અને મુક્ત થવું એ સુખ સાધ્ય અને ધર્માનુકૂલ છે. પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાથી અવશ્ય અવનતિજ થાય છે. માટે આર્યનેતા એએ આ સર્વ વાત ઉપર ધ્યાન રાખી સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મની વ્યવસ્થા કરતી જોઈએ. અને તે પ્રમાણે ચાલનારજ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમા કોઈ જાતનો સંદેહ નથી.

આ પ્રકારે પુરૂષ ધર્મ યજ્ઞ પ્રધાન અને સ્ત્રી ધર્મ તપઃપ્રધાન છે. સૃષ્ટિકાર્યમા પુરૂષ ગાણુ અને સ્ત્રી પ્રધાન હોવાથી નારી જાતિની વિશેષતા, સ્ત્રીની મહત્તા, નારીની અસ્વતંત્રતા, અને નારી જાતિની વિશેષ પરીક્ષા એ સર્વને ધ્યાનમા રાખીને મહર્ષિઓએ નારી ધર્મનું નિરૂપણ કરેલ છે. નારી પોતાના પતિમા તન્મય થાય તેજ મુક્તિ મેળવી શકે છે. માટે નારી જાતિની શિક્ષા, તેનો વિવાહ, ગૃહિણી ધર્મ, અને તેનો વૈધવ્ય ધર્મ સર્વ પાતિવ્રત્ય મૂલક હોવાં જોઈએ. તેજ પ્રમાણે વિધવાના ધર્મનું કેન્દ્ર પોતાના પતિનું નિર્ગુણ ધ્યાન કરતા અને કહેલા આચાર પાળતા મુક્તિ મેળવવી એજ છે. તેમાં અન્ય કુંજ વિચારોને અવકાશ ન આપતા, તેમજ એવા દુષ્ટોના સંસર્ગમાં ન આવતા, ત્યાગ ધર્મનું અવલંબન કરી ઉત્તમ મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક કરવું અને સતીત્વાદર્શનું દુનિયાને દર્શન કરાવી.

પોતે ઉન્નત માર્ગે ચાલતાં જે કષ્ટ પડે તે સહન કરી ખીજને માટે
પ્રભુ એ માર્ગ સરલ કરી આપવો. એજ સર્વોત્તમ ગણાતા ભારત
તત્ત્વજ્ઞોનો પરમસનાતનધર્મ છે. તે ધર્મને સરણે રહી આચરતાં
સત્યધર્મસ્તતોયજઃ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જરૂર જય છે. એ શ્રુતિસિદ્ધ
વચન અવશ્ય હશે છે. ઈત્યત્સત્.

અચાની અગર મૂર્ખની દૃષ્ટિયા દીનગણાતી ભારતીય વિધવાઓ
પોતાના શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની ઉચ્ચ દૃષ્ટિનું આલમ્બનકરી અચાનીઓની
દૃષ્ટિને ઉઘાડી પોતાની, ધર્મની, મહર્ષઓની અને ભારત વર્ષની
મહત્તાને દર્શ-દિશામા વિસ્તારે એજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. ઈં શં બ્રહ્મ,

સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય.*

પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય થતાં પહેલા જાગ્રત થવું દેવ અથવા
કરદર્શન કરી સ્તુતિ પાઠ બલવો.

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ ગુરુ દેવા મહેશ્વરઃ ।

ગુરુરેવ પરંબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રી ગુરુવે નમઃ ॥

સતીનામસ્મરણ.

અહલ્યા દ્રૌપદી સીતા તારા મંદોદરી તથા

પંચનામ સ્મરેન્નિત્યં મહાપાતકનાશનમ્

ઉમા ઉષા ચ વૈદેહી રમા ગંગેતિ પંચકમ્

પ્રાતરેવ પઠેન્નિત્યં મહાપાતકનાશનમ્

પ્રાતઃસ્મરણ સ્તોત્ર.

પ્રાતઃ સ્મરામિ ભવમીતિહરં સુરેશં ।

ગંગાધરં વૃષભવાહનમંબિકેશં ॥

સ્વદ્વાંગશૂલવરદાભયહસ્તમીશં ।

* આ પુસ્તક વિધવાને ઉદ્દેશીને લખેલું હોવાથી તેને કરવાનું
આખતજ આમા લખી છે.

સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રાતર્નમામિ ગિરિશં ગિરિજાર્થદેહં ।

સર્ગસ્થિતિપ્રલયકારણમાદિદેવમ્ ॥

વિશ્વેશ્વરં વિજિતવિશ્વમનોંભિરામં ।

સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાતર્ભજામિ શિવમેકમનંતમાદ્યં ।

ત્રેદાન્તલેઘમશ્વિલં પુરુષં મહાન્તં ॥

નામાદિભેદરહિતં ષડ્ભાવશૂન્યં ।

સંસારરોગહરમૌષધમદ્વિતીયમ્ ॥ ૩ ॥

પ્રાતઃસમૂત્થાય શિવં વિચિંત્ય ।

શ્લોકત્રયં યેઽનુદિનં પઠન્તિ ॥

તે દુઃસ્વજાલં બહુજન્મસંચિતં ।

હિત્વા પદં યાંતિ તદેવ શંભોઃ ॥ ૪ ॥

ક્ષમા યાચના.

ક્ષમસ્વ ભગવન્દોષં જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતં ચ યત્ ।

દીનબન્ધો દયાસિન્ધો દાસી દોષં ક્ષમસ્વ મે. ॥

ત્યાર બાદ ઉઠી દંત ધાવન કરી શૈયાદિથી પરવારી સ્નાનની તૈયારી કરવી બહાર નદી વિગેરે હોય તો ત્યાં જવું વધારે સારું તેમ ન બને તો ઘેર સ્નાન કરવું પ્રથમ ચોક્કમા પાત્રમા જલ કાઢી નીચેના મંત્ર બોલવો.

ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતિ ।

નર્મદે સિન્ધો કાવેરિ જલેઽસ્મિન્સન્નિધિ કુરુ ॥

પછી સ્નાન કરવાનો સંકલ્પ કરવો.

अत्राय मां मांगल्यप्रदे शुभमासे शुभपक्षे शुभतिथौ
शुभकासरे सर्वकर्मसु देहशुद्ध्यर्थं प्रातःस्नानमहंकरिष्ये.

आस्थाः पवित्र स्थले भेशी त्रालु आयमन करवा.

(१) केशवायनमः (२) नारायणायनमः (३) माधवायनमः
आंभे जलने स्पर्श करवे नीचे प्रमाणे भोलीने.

विष्णवे नमः.

त्यार भाद श्री शिवाय नमः ओम भोली भस्म धारण करवी.

भाजन.

यन्मंडलं ज्ञानघनं त्वगम्यं । त्रैलोक्यपूज्यं त्रिगुणात्मरूपम् ॥

समस्ततेजोमयदिव्यरूपं । पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥

आसन शुद्ध करवाने मंत्र.

पृथिव त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥

प्राणायाम.

ॐ नमो भगवते श्री सूर्याय ।

सूर्य ध्यान.

ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती ।

नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ॥

केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी ।

हारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥

नीचेने मंत्र ओक वभत भोली ओक—ओम त्रालु अर्ध आपवा

नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रभानवे । नमोऽस्तु वैश्वदेवे देवे ॥

ત્વમેવ ચાધ્યં પ્રતિગૃહ્ણ દેવ । દેવાધિદેવાય નમો નમસ્તે ॥

પછી ચંદનાદિવડે નીચેના મંત્રોથી સૂર્યનું પૂજન કરવું.
 શ્રી સૂર્યાયનમઃ । લં પૃથિવ્યાત્મકં ગંધં સમર્પયામિ ।
 શ્રી સૂર્યાયનમઃ । હં આકાશાત્મકં પુષ્પં સમર્પયામિ ॥
 શ્રી સૂર્યાયનમઃ । યં વાય્વાત્મકં ધૂપં સમર્પયામિ ।
 શ્રી સૂર્યાયનમઃ । રં તેજાત્મકં દીપં સમર્પયામિ ॥
 શ્રી સૂર્યાયનમઃ । વં અમૃતાત્મકં નૈવેદ્યં સમર્પયામિ
 ત્યારપછી જપ કરવા—

ૐ નમો ભગવતે શ્રી સૂર્યાય ।

અંતમા નમસ્કાર—

નમઃ સવિત્રે જગદેકવશ્તુષે । જગત્પ્રસૂતિસ્થિતિનાશદેતવે ॥
 ત્રયીમયાય ત્રિગુણાત્મધારિણે । વિરંચિનારાયણશંકરાત્મને ॥

અંતમા હાથમા જળ લઇને.

અનેન શ્રીસૂર્યોપાસનકર્મણા શ્રીભગવાન્પરમેશ્વરઃ પ્રી-
 યતાં ન મમ. ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

શિખરિણી.

સદા શાન્તિદાતા ભુવનત્રય માહે સુખ ભરો.

સુધાની ધારાથી સરવજનના આમય હરો.

ક્ષમા દાન્તિ નીતિ અભય મનમા આર્જવ ધરો.

દયા દિલે ધારી સુવિભવ ભરી શ્રેયસ કરો.

સમાપ્ત.

લેખકનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો.

તત્ત્વાદર્શ—(આત્મ પુરાણનો ટુંક સાર) નથી.

નવાં વર્ષનું બજેટ—(ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થનું વિવેચન) નથી.

કૈવલ્ય કુંચી—(મોક્ષ માર્ગનો ભોમીઓ).

સુરતા સ્વયંવર—(ધીરા ભક્ત કૃત સુરતી વિવાહ.)

સત્યસુધા—(સમ શ્લોકી ગીતાદિનું વિવેચન)

ગૃહસ્થની ગાદી—(ગૃહસ્થનું ધર્મ તરફ વલણ.)

પત્ર વ્યવહાર—(સનાતનીને સમાજીઓનો.)

વેદાન્તસાર—(મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવનાર.)

વૈધવ્યધર્માદર્શ—(વિધવાની ઉન્નતિ સાધનાર.)

ઉપરનાં પુસ્તકો શિલિકમાં હશે ત્યાં સુધી અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલી આપનારને રવાના કરવામાં આવશે પોતાના ધનનો સહ વ્યય કરનાર ધાર્મિક પુરુષોને સૂચના કરવામાં આવે છે કે જિજ્ઞાસુઓને આપવામાં આવતાં પુસ્તકોમાંની કેટલી એક નકલો ખપી ગયેલી છે તેના પર નથી એમ જણાવ્યું છે તો તે પુસ્તકો પુનઃ છપાવવાનાં છે કોઈને ઇચ્છા થાય તો તેણે વ્યવસ્થાપક જોડે પત્ર વ્યવહાર કરવે.

ડૉ. ચંદનલક્ષ્મી પાઠશાળા.

ખંભાત.

સ્વામી પ્રણવાશ્રમ.

વ્યવસ્થાપક.

પ્રભુ ગુણ ગાવાનું આમત્રણ

ગરબી.

આવો બેની આપણ હરિ ગુણ ગાઇએ,
હરમાં આજે પૂરણ આણી પ્રેમજ્ને;
તન, મન, ધન, થકી શ્રી સદ્ગુણને સેવતાં,
લોક લજ્જના લાવો નહિ મન બહેમજ્ને.

આવો.

જગપતિ આગળ જગતું બળ જરીએ નથી,
સિંહની આગળ સમજી લેવું શ્વાનજ્ને;
હરકત વિષુ બરકત આવે ના બક્ષિતમાં,
શાણ સંગે મણિ માણુક પાણી પિછાણુજ્ને.

આવો. ૨

સરવાતું ક્યાં ? ક્યારે ? કઈ રીતે થશે ?
મળ્યો ન મળવાનો તેનો કંઈ તારજ્ને;
હું તું માઈ તાઈ એ નીચ સ્વાર્થને,
આંધારે ખરું જીવન થાય ખુવારજ્ને.

આવો.

સકટમાં ટકનારો સાચો ધર્મ છે,
મિત્ર અને સન્નારી પણ પરખાય જ્ને;
ધીરજ વરજે તે પરહરીએ પાપને,
પ્રભુવ મુકુંદ શું ? તે ત્યાજે તમજાય જ્ને.

આવો. ૩

